

Д-р Я. Станкевіч.

Беларускія мусульмане
і беларуская літаратура
арабскім пісьмом.

ВІЛЬНЯ — — — — — 1933.

Д-р Ян Станкевіч.

**Беларускія мусульмане і беларуская
літаратура арабскім пісьмом.**

ВІЛЬНЯ — — — — — 1933.

Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом¹⁾.

I. Начырк гісторыі беларускіх мусульманаў.

Мусульмані ў Беларусі спачатна былі так-званыя Татары. З'яўляліся яны ў Беларусі або як палоньнікі, узяздзеныя на вайне, або як палітычныя ўцекачы, а напару былі й самахвотныя колёністыя з татарскіх аддзелаў, памагаючых Беларусам у вайне іх з суседзьмі. Першыя вёсцы аб Татарах у Беларусі ё ўжо з пачатку чатырнанцатага стагоддзя. У 1319 годзе яны прыймалі ўчасце ў вайне Беларусаў і Ліцьвіноў із Крыжакамі²⁾. Летапісец французскага ордэну пад 1324 г. сьведчыць, што пасярод Вялікага Княства Літоўскага жывуць людзі, каторыя прыйшлі з Азіі і ў сваіх малітвах ужываюць нейкую няведамую мову азыяцкую³⁾.

Гаспадары Вялікага Княства Беларускага (званага Вял. Княствам Літоўскім) карысталі з непарадкаў у Залатой Ардзе, што насталі там ад палавіцы чатырнанцатага стагоддзя, мяшаліся ў войны татарскіх ханаў за пасады, памагаючы сваім прыяцелям. Па гэтых войнах выдатнейшыя прыхільнікі пераможаных ханаў звычайна знаходзілі прыпынак у вялікіх князёў беларускіх („літоўскіх“). Асабліва гэткаю палітыкаю адзначыўся пры канцы XIV і на пачатку XV стагоддзя наймагутнейшы валадар на ўсходзе Эўропы вялікі князь Вітаўт (1386—1430). Геній Вітаўтаў ня меў сабе раўні. Ніхто да яго і ніхто па ім не зразумеў так шырока і так добра заданьняў Беларускае палітыкі, як Вітаўт; ён рупіўся прылучыць да ўсяго Беларускага Народу часць Беларускага плямя Вяцічаў, штолучылі пад Маскву. Дзеля гэтага Вітаўт пры помачы свайго кандыдата на пасады Залатое Арды імкнуўся заваладаць гэтым гаспадарствам, а пераз яго і належачай да яго Масквой. Каб выпяўніць свае пляны, ён

¹⁾ На жаданьне Аўтара ў гэтай стацыі пакінены некаторыя асаблівасьці ягонага правапісу (поўнае „аканьне“ ў чужаземных словах—„літаратура“, „характары“, ужываньне форм „прэдкі“ замест „прокі“, „адзінаццаць“ замест „адзінаццаць“, этымолёгічных форм („узяздзены“ замест „узяты“, „зналы“, „эмігранавы“), слоўніку („просьба“ замест „пасьля“, „даймо“ замест „уражэньне“, „пазела“ замест „дзеля“, „пярэднія“ замест „папярэднія“) і стылю (стаўляныя азначэньня пасьля азначанага слова) і інш. — *Рэд.*

²⁾ А. Мухлінскі: Исследование о происхождении и состоянии литовских татар. С. Петербургъ. 1857, бал. 6.

³⁾ Lucas Wadingi Annales ordinis Minorum ab anno 1208 ad an. 1540 Lugduni 1674, том I-ы, бал. 459.

*Адбітка з Гадавіка Беларускага Навуковага
Таварыства, кн. I.*

у 1396 г. зрабіў паход за Дон проці Татароў. Палоньнікі, узяздзеныя пры гэтым паходзе, былі аселены ў Беларусь. Паражка Вітаўта ў бітве на рацэ Ворскле 1399 г. не адхінула яго ад татарскае палітыкі. Мы ведаем, што перад 1410 г. зносіны Вялікага Княства із Залатой Ардой былі вельмі жывыя. У гэтым годзе валадар Залатое Арды Цімур хан (1410—1415) прыслаў Вітаўту, як памогу проці Крыжакоў, колькі тысячаў¹⁾ коннікаў пад камандай Джэляль-эд-дына, сына Тухтамышовага.

Па скончанні вайны з Крыжакамі часць татарскіх воў асталася ў Беларусі. Яны дасталі зямлю ад ураду за павіннасць ісці на вайну.

Борзда Вітаўта адудзячыў Джэляль-эд-дыну. За колькі год Джэляль-эд-дын прыхаў у Кіеў прасіці помачі ў вялікага князя, каб заняці пасад у Залатой Ардзе. Помач была дадзена і, скарыстаўшы з непарадкаў у Кіпчаку, Джэляль-эд-дын у 1415 г. скінуў із пасаду Цімур хана, а сам стаўся ханам Залатое Арды.

Наагул значэнне беларускага гаспадарства ў тыя часы і ягоных падарадоў, асабліва Вітаўта, было вялізарнае. Заходне-еўропэйскі падарожнік таго часу, Лянуа, які праяжджаў праз украінскія сцяпы, расказуе, што Татары так напалоханыя Вітаўтам, што маткі страшаць ім сваіх дзяцей. Татары, качуючыя на заход ад Дняпра і наўс Днястра, прызнавалі беларускага гаспадара сваім валадаром. А Татары на ўсход ад Дняпра, блізка Кіпчаку, таксама залежылі ад Вялікага Княства Літоўскага (=Беларускага). На беразе Чорнага мора была беларуская гавань Хаджы-бэй, цяперашняя Адзеса. Ля Дняпра Беларусь мела замкі—Крамлянчуг, Упск, Місурын, Гербедзеяў Рог, Тавань, Баргунь, Цягінь (Бэндзеры) і Ачакаў, у якіх дзяржала войска дзеля абароны ад татарскіх воўдаў самастойных, качуючых за Доном²⁾.

Вялікі князь Вітаўт асяліў Татароў паміж беларускага насялення ў ваколіцах рэкаў Вялікі й Нёмна, у паветах Троцкім, Віленскім, Ашмянскім, Лідскім, Наваградскім ды ў заходняй частцы Горадзеншчыны (паветы Бельскі, Берасьцейскі, Сакольскі і інш.). Вышэйшае класе перасяленцаў былі дадзены шляхоцкія прывілеі і вялікая зямельная сабаскасьць. Апрача таго вялікі князі, асабліва Вітаўт, давалі гэтай класе розныя дары.

Палітыка Вітаўтава, каб аслабіць і узалежніць ад Беларусі Залатую Арду, мела ўдачу асабліва ў вадарваньню ад яе Крыму. Першы крымскі хан Азі-Гірэй (начай: Хаджы-Гірэй) да занятку пасаду жыві ў Беларусі каля Трокаў. Адгэнуль Вітаўт паслаў яго на крымскае ханства.³⁾ Азі-Гірэй быў закладчыкам крымскае дынастыі Гірэйў. Па яго смерці ў 1466 г. паміж ягонымі сынамі ўзьялася вайна за пасад. У гэтай вайне Казімер Ягайлавіч памagaў свайму прыхільніку Нуры-дэўлету. Як брат гэтага, Мэнглі-Гірэй, заняў пасад, пры-

хільнікі Нуры-дэўлетавы муслі ўцякаць да свайго апякуна ў Беларусь⁴⁾.

Як у 1510 г. Татары былі пабітыя ля Клецка князем Міхалом Глінскім, дык забраныя палоньнікі таксама былі аселены ў Беларусь, паміж іншым у Менску.

На мае жадных вясцяў, ці былі яшчэ якія колённыя татарскія ў пазнейшую пару. Відаць, што іх запраўды ня было, бо з пазнейшае пары напэўна захаваліся-б якія вясці.

Адначасна з пасяленьнем у Беларусь Татары дасталі ваенную арганізацыю. Першым маршаламіхнім быў Тэмір Туган-бэй, князь із Дагестану. Усё войска мусульманскае дзялілася на сцягі (пазней харугвы). Камандзёр сцягу ўваўню вёў свой сцяг да адпаведнага вайводы, а напару проста да польнага гэтмана. Галоўная каманда гэтага войска была ў Вільні цяперашняе Татарскае вул. Хто ішоў на вайну, той не плаціў жадных падаткаў.

Апрача мусульман-воў былі ў Беларусі яшчэ мусульмане мескія, занятыя промыслам і гарадніцтвам. Гэтыя плацілі падаткі.

Пры вайводзкіх уладах былі яшчэ так званыя татары-казакі, пасыляныя з лістамі.

Паміж сабою ў рэлігійных і грамадзкіх справах мусульмане судзіліся Коранам. У зносінах із іншым беларускім насяленьнем паддадзены былі праву агульна-прызнанаму, г. зн. Літоўскаму Статуту. Ужываньне Корану, як юрыдычнае кнігі, было пацьверджана ім Вялікім Князьмі.⁵⁾

Наагул ажно да сходу беларускага гаспадарства й залежнасьці ад чужойкаў мусульмане ў Беларусі мелі поўную рэлігійную свабоду. Падарожнічалі яны так сама ў сьвятыя месцы ісламу — Мэку й Мэдзну. Дзеля таго што ня зналі мясцовае мовы, у Царгорадзе сталіся прылучыцца да тых падарожнікаў, што зналі турэцкую або арабскую мову. Адзін із такіх беларускіх падарожнікаў, чалавек асьвечаны, у 1557 г. на просьбу вялікага візіра Рустэма пашы напісаў султану Сулейману рэфэрат аб палажэньні беларускіх мусульманаў. У рэфэраце закрэнае траха ўсе бакі жыцця нашых мусульманаў. Кажа, што ў кожным большым месце ёсьць мэчыці. Да гэтых месцаў належыць сталіца гаспадарства Вільня, Сорак Татары, Вака, Наваградак, Трокі і інш. — У гэтых месцах вялікі мэчыці, а ўсіх, у тэй лічбе такжа малых, што ў прыватных дамах, можа быць бaley за сто". Падарожнік зацэміў, што ў Вільні мэчыці стаіць на найхарэйшым месцу. Гэтая зацэмка, а таксама тое, што аўтар

¹⁾ Што гэтака было запраўды, відаць воль із гэтага. Гісторык Крыму Сзія Мугамэд Рыза кажэ, што прасьле гэтае вайны праціўнікі Мэнглі-Гірэйвы ўцякалі ў кіркуну Волгі й да суседніх краёў. А. Мухлінскі, *Zdanie sprawy*, бал. 32.

²⁾ З другога боку, падарожнік з беларускіх мусульманаў, што напісаў у 1557 г. султану Сулейману рэфэрат аб беларускіх мусульманах, кажэ даслоўна гэтак: „Бацька мой знаў ішо старога, які прыхаў разам із іншымі, і казаў, што смі нашага року, змюрэньне несудавойнае жыцьцё, пакінулі свае сьлібы і перасяліліся ў гэны краі“.

Менавіта рэфэрат перакладзены А. Мухлінскім на польскую мову і разам із імат якімі высьлешнікім надрукаваны ў выдавецтве „Teka Wileńska“, Вільня. 1858, т. 4-6. З яго тут шмат харыстаю.

³⁾ А. Мухлінскі, *Zdanie sprawy*... 77.

⁴⁾ Прыраўнуў у А. Мухлінскага: *Zdanie sprawy*... бал. 12 і 38.

⁵⁾ Ibid., бал. 39.

⁶⁾ Аб гэтым сьведчыць Халькондзіас Ляонікус у другой кнізе гісторыі Турэччыны. *Michalonis Litvini: De moribus tartarorum, litvanorum et moscorum fragmenta decem* (Архив ист.-юрид. свиденій, относящихся къ Россіи, изд. Н. Калачовым—Москва—1854).

рэфэрату ня ведае аб пасяленні ў Менску татарскіх палонных з 1510 г., сведчыць аб яго паходжанні з Віленшчыны. Аўтар рэфэрату перакананы, што „Калі-б вялікі падышах (султан) паслаў у гэныя краі ад парогу свае шчаслівасці (Стамбулу) рупатлівых мисыянэраў, бяссумлеву большасць іхняга насялення была-б абдорана сьвятлом ісламу“. Каб на гэта схінуць султана, падарожнік дае, што султан і вялікі візыр мелі-б харошых одалісак. У Царгорадзе падарожнік бачыў сваіх родзічаў-мусульманаў, якіх рознілі ад Туркаў вопраткаю. Хоць ім было добра ў турэцкіх аднавернікаў, але яны тужылі па бацькаўшчыне.

Дабро, зробленае беларускім урадам мусульманам, зблізіла іх з беларускім гаспадарствам і народам. У мэморыяле, пададзеным 1519 г. Вялікаму Князю Жыгімонта II, мусульмане кажуць: „На шаблі нашыя мы прысягалі, што любім Ліцьвіноў (разумей: Беларусаў, бо гэтакі быў тады беларускі нацыянальны назоў), якіх увайну забралі нас у палон, але ўступаючым на гэтую зямлю казалі, што гэты пясок, гэтая вада і гэтыя дэравы нам супольныя. І ля саломны азёраў (г. зн. ў Крыме) і ў Кіпчаку ведаюць, што ў нашым краю мы не чужнікі“.

Па сьмерці кожнага Вялікага Князя мусульмане мелі па ім службы ў мячэцях. Асаблівую пашану меў у іх Вітаўт Вялікі. Службу па ім служылі яшчэ ў XVI ст. Памяць аб ім была ў гэтым стагодзьдзі жывая ўва ўсіх мусульманаў. У тым-жа мэморыяле кажацца: „Нямаш слаўнае памяці Вітаўта, ён нам не казаў забыцца прарока, а мы, да сьвятых местаў вочы нашыя звачуючы, так імя ягонае ўспаміналі, як нашых каліфаў. Нашыя дзеці ведаюць аб ім“. Аўтар рэфэрату султану Сулейману кажа, што Вітаўт быў стаўном, удзержваючым іслам у краі няверных, і што „памяць аб ім захавалася да нашых пар, бо кожны год сьвяткуюцца дзень, вылучна пасьвячоны памяці гэтага гаспадара. Мусульмане, жывучыя ў гэным гаспадарстве, такога дня зьбіраюцца ў мячэцях і ўспамінаюць ягонае імя з захапленнем“.

Беларускія мусульмане ваявалі ня толькі проці Маскоўшчыны і інш., але таксама проці сваіх аднавернікаў—крымскіх Татароў і Туркаў. Аб гэтым ёсьць шмат дакумэнтаў. У 1510 г. татарскія ворды пустаылі паўднёвыя землі беларускія, пакуль ня былі пабітыя кн. М. Глінскім. Яны клікалі сваіх аднавернікаў, каб злучыліся з імі. Нашыя адказалі: „Ані Бог, ані прарок ня кажа вам грабіць, а нам быць няўдзячнымі; б'ючы вас, мы б'ем грабежцаў, але ня нашых братоў“. У Літоўскай мэтрыцы ёсьць лісты Вял. Кн. Жыгімонта II з 1533 г. да маршалкі і ўсіх камандэраў татарскіх сьцягоў на вайну проці Татароў.

Жыгімонт IV, даючы ў 1623 г. К. Мурзе Барынскаму грамату на сьцяг, дадае да яе, што К. Мурза Барынскі быў „час немалы ў розных экспэдыцыях так маскоўскай з Інфлянцкай, яка і наядуна прошлай Валоскай служачы і ў частых патрэбах з войскі непрыяцеля Крыжа сьвятога“¹⁾.

¹⁾ А. Мухлінскі, Zdanie sprawy...

Спачатныя татарскія колёністыя належылі да розных плямёнаў і расаў, якіх вельмі розніліся паміж сабою, асабліва антропалёгічна. Былі „татары“, якіх належылі да расы турка-татарскае, фінскае, а часткава так жа мангольскае. Апроч таго паміж Татарамі на паўночным Каўказе, а на ў Крыме, былі народы арыскага паходжаньня. Уся менаваная мешанка была ведама пад агульным імемем Татароў. Расавая й пляменная розніца, аднолькава як і раскіданасць на вялікіх прасторах паміж беларускім насяленьнем, не дала магчымасці ім утварыць якауюсь этнографічную цэласць, хоць гэтакі прыялі рэлігійныя ўмовы. Як ваенныя палоньнікі або наагул ваякі ці ўцекачы, ня мелі яны із сабою жанок сваёй паходжаньня. Вялікі Князь Вітаўт дазволіў ім ажаніцца з Беларускімі. Як першыя, так і пазьнейшыя татарскія колёністыя жаніліся з Беларускімі—хрысьціянкамі. Жанкі аставаліся пры сваёй веры хрысьціянскай і па сьмерці былі хаваны асобна ад мужоў на могілніках хрысьціянскіх. Але дзеці з гэтакіх жанітваў былі гадаваны ў веры айцоў. Гэта было ўзгодзе із загадамі ісламу, якіх дазваляе жаніцца з хрысьціянкамі й жыдоўкамі, але забараняе выходзіць замуж за хрысьціянаў і жыдоў; пры гэтым дзеці заўсёды мусяць быць магамэ-данаі.

Гэтакія жанітвы з хрысьціянкамі былі ў Беларусі звычайна ажно да XVII в. З XVI в. маем аб гэтым сьведчаньне ад вышнэнаванага аўтара рэфэрату. Гэтак ён кажа: „а дзеля таго што цяжка знайсці тамака жанок нашае веры, жэняцца з нявернікамі (хрысьціянкамі), тым балей, што наш закон гэтага не забараняе“.

Дазвол жаніцца з хрысьціянкамі быў дадзены з умоваю, што будучы меці толькі па адной жонцы. Гэта пад уплывам суседзях хрысьціян увайшло потым у звычай, так што й багатыя ня мелі ніколі балей, як па адной жане.

У багатых сям'ях мусульманскіх краёў жанкі дзяньгубыць, але жанкі беларускіх мусульманаў, як бедных так і багатых, нічым ня розніліся ў сваім жыцьці ад іншых Беларусак: працавалі ў гарадах, на полі, пралі кудзелю і пад.

Ад жанок сваіх шмат хто з беларускіх мусульманаў дастаў сваё прозьвішча, напр. Родкевіч, Багдановіч, Юркевіч і пад. Іншыя утварылі прозьвішчы ад імянаў сваіх айцоў, даючы да іх, паходзе беларускага спосабу, суфіксы—*-іч, -ов-іч, -ев-іч*: Ахматовіч, Дзяфіровіч (ад Джафіра), Юсуповіч (ад Юсуф) і інш. Некаторыя дасталі прозьвішчы ад сваіх двароў: Крычынскі, Карышкі.

Жаньбамі з Беларускімі спачатныя татарскія колёністыя зьмянілі свой антропалёгічны тып ды прынялі мову й культуру беларускую. Характарызуючы беларускіх мусульманаў, А. Мухлінскі кажа, што яны „ні непдадобныя да мангольскіх плямёнаў“¹⁾. Гэтая падвойная—этнічная й этнографічная—асыміляцыя беларускіх мусульманаў дае нам права зваць іх Беларусамі. Вельмі борада нашыя мусульмане забыліся сваю ранейшую мову, бо бяссумлеву жанкі-

¹⁾ Исследов. о проис. и сост. лит. татар. СПб. 1857. бал. 48.

Беларускі ня вучыліся „пататарску“. Дзеля таго ўжо наступное пакаленне гаманіла вылучна пабеларуску. Аўтар рэфэрату ў Царгоградзе 1557 г. кажа: „Цяпер малая колькасць мусульманаў гамоне тамака паатаманску, пры тым адно таковыя, што ў бліжэйшай да нас пары перасяліліся ў той край“. Умеючымі пататарску, мусіць, былі татарскія палоннікі з 1510 г.

Аднак мусульмане ў Беларусі заўсёды былі званы Татарамі. Аўтар рэфэрату кажа: „Назваюць нас у гэных краях агульным імемем Татароў, хоць найвялікшая колькасць нас, здаецца, паходзе не ад тых дзікуноў, што былі заўсёды ў мусульманаў у найвялікшым грэбаванні, але барджэй ад дабрароднага й ваяўнічага роду Салджудкоў, продкаў Атаманаў. Не начаем такжа ў буданох ані не бадзяемся па сяцяпох, але што зробіш, у гэных краях, калі хто мае веру іншую, як нявернікі, ужо дзеля таго завуць яго Татарынам“.

З часам беларускія мусульмане замест ранейшых кнігаў арабскіх і, хіба, часткава, татарскіх дзеля сваіх рэлігійных патрэбаў пачалі перакладаць і пісаць свае кнігі пабеларуску. Гэта была пара XVI і XVII в.в., калі беларускі язык быў царкоўнай (літургічнай) моваю ісламу ў Беларусі. Адзілы ня вылучана, што ўжо ў XV в. беларускія мусульмане мелі кнігі, пісанія пабеларуску. Не пазней як у XVII стаг. на беларускі язык быў перакладзены Коран¹⁾. Ужываючы беларускі язык у сваіх літургічных і наагул рэлігійных кнігах, мусульмане пісалі іх агульна прынятай у мусульманскім свеце арабскай абэцэдаю.

Рэзультаты ўпадку беларускае культуры адбіліся такжа на культурным жыцці Беларусаў-мусульманаў. У канцы XVI в. пачынаецца полінізацыя беларускае шляхты. З ёй разам полнізуюцца і яе мусульманская галіна. Уплыў польскае мовы ў беларускіх мусульманаў праяўляецца ўжо ў XVII стаг., калі побач з рэлігійнымі кнігамі беларускімі зьяўляюцца кнігі, пісанія папольску (так сама арабіцаю)²⁾. У XVIII і XIX стаг. ў беларускіх мусульманаў існуюць побач кнігі беларускія й польскія. У XVIII стаг. беларуская мова пад націскам мовы польскае перастала быць царкоўнаю (літургічнаю) моваю ісламу ў Беларусі. Але й польская мова, хоць і вышчыла мову беларускую, сама не магла прыняцца ў мячых у Беларусі, бо простыя вескі й мескі люд мусульманскі папольску не разумеў. У XVII і XVIII стаг. на т было перакладаў Корану на польскую мову, каторы пераклаў ажно ў 1857 г. Ян Тарах Бучацкі. Проці А. Мухлінскага і Ю. Талька-Грынцэвіча цверджу, што ніколі польскі язык ня быў моваю мусульманскае царквы ў Беларусі. Гэтыя два даследавальнікі гісторыі беларускіх мусульманаў на т не прабуюць менаванага свайго пагляду давесыі, прыймаюць арготі, бо былі пісанія

некаторыя малітвенныя кніжкі папольску. Але быццё польскіх малітвенных кніжкаў яшчэ не даводзе, што польская мова ўжывалася ў мячых публічна або ўсім людям мусульманскім. У стаг. XIX і XX ё рэлігійных кніжкаў мусульманскіх, папольску пісаных і друкаваных (лацініцаю), шматбалей, чымся ў стагодзьдзях папярэдніх, аднак ніхто на т не прабаваў увесці польскую мову ў публічна-рэлігійнае жыццё мусульманскае—у мячых. Калі-б жа польская мова ўжывалася ў мячых пад канец XVII або ў XVIII в., дык што яе адтуль вышчыла-б? Гэта-ж ведама, што ўплыў польшчыны ў Беларусі ад XVII ст. ўмацоваваўся. Падзел Польшчы толькі яго павялічыў, а дайшоў ён найбольшае сілы ў стаг. XIX. Польская мова ў рэлігійным жыцці беларускіх мусульманаў была справаю чыста шляхоцкай. Пэўна тое, што па ўпадку беларускае культуры мусульманскія малітвенныя кнігі, пісанія, а пазней і друкаванія, папольску, служылі дзеля прыватнага ўжытку сполнізаваных беларускіх паноў мусульманскае веры.

Адалішы і з свае царквы беларускі язык, мусульмане вярнуліся на колёкі стагодзьдзяў назад да незразумелага арабскага языка. Не разумеюць яго на т імамы (муллы, малны). Гэтае заданне разумець пакідаюць яны Богу, каторы, як кажацца ў кнігах нашых мусульманаў, „усіх языкоў зналы“.

Апрача дарагіх паматкаў калісь пануючае беларускае культуры, захаваных у надаўна знойдзеных кнігах, захаваліся яшчэ ў мусульманаў дробныя знакі гэтае культуры ў беларускіх надпісах з выбітым паўмесцам і сэнтэнцыямі з Корану на магільных камянях па ўмерлых сяброх мусульманскае арыстакратыі, прыкл. на могільніку ля мячыхі ў Даўбуцішках (Ашмянскі пав.). Пазней замест надпісаў беларускіх ўжываліся падобныя надпісы папольску. Просты народ на магільных камянях надпісаў не рабіў.

Шмат важней, што беларуская культура адбілася ў душах беларускіх мусульманаў, чаго давадама ё, прыкл., тое, што пахоўныя песьні хніа, рознячыся ад падобных песьняў Татароў казанскіх і крымскіх, сваёй мэлэдыяй вельмі блізкія да беларускіх народных песьняў³⁾.

Беларускія мусульмане карысталіся свабодою рэлігійнай і поўнымі грамадзкімі правамі, мелі яны такжа гаспадарскі дабрабыт.

Калі настаў сход беларускае культурнае й палітычнае магутнасці ды прыйшоў чужы ўплыў і залежнасць, палажэнне нашых мусульманаў памалу горшала. Асабліва былі абмежаваныя правы мусульманаў за рэакцыйнае дзяржавы Жыгімонта IV (1587 — 1632). У гэтую пару настала запраўднае пераследаванне беларускіх мусульманаў. У „Літоўскі Статут“ 1588 г. унеслі „Каб жадны мусульманін ня быў ураднікам“. У 1615 г. забаронена ў мусульманскіх харугвах меці сваіх ротмістраў і харужых, каторыя мусілі быць абіраемымі із шляхты іншае веры. Нягледзячы на тое, што галоўным за-

¹⁾ Гл. ніжэй на бал. 122 аб пары паўстання беларуска-мусульманскіх рукапісаў, што ў бібліятэцы Пецярбурскага ўніверсітэту.

²⁾ А. Мухлінскі ў „Ізсл. о прои́сх.-и сосс. Лит. Татаръ. СПб. 1857. прыводзе прыклады з польскіх рукапісаў арабіцаю не ранейшых як з XVII стаг. Паводле тагачасных культурных адносінаў у Беларусі нельга спадзявацца ў беларускіх мусульманаў польскіх рукапісаў з ранейшае пары.

³⁾ Ю. Талька-Грынцэвіч, Muślimowie, 75.

няткам большасцы мусульманаў была вайна, мусульманін мог даслужыцца толькі да паручніка ўлучна. У 1616 г. сойм забараняе магамэданам жаніцца з хрысціянкамі пад страхам сьмерці абедзьвём старанам. Даглядаць выпавуення гэтага права даручана інквізыцыі¹⁾. Забаронена так сама ставіць новыя мчыці і папраўляць старыя.

Пры гэтых ліхх адносінах насяленьне мусульманскае меншала. У 1557 г. аўтар няведамага прозьвішча вышненаванага рэфэрату султану Сулейману падаваў колькасць мусульманаў у цэлым Вялікім Княстве (г. зн. і з украінскімі землямі) на 200.000. Лічбу гэтую можна ўважаць за шмат большую, чымся была запраўды. Аўтар ня меў статыстычных дадзеных, яму адно здавалася, што толькі будзе. Аднак, хіба, колькасць была ладная. Тым часам каля 1618 г. было 10.000 мусульманаў у Беларусі, здольных на вайну. У 1631 г., паводле рэвізіі Кердзеевае, было ўсіх мусульманаў у Вял. Княстве 20—25 тысяч мускога полу. У 1634 г. было на службе ўсёя Рэчыпаспалітае адно 1383 мусульманскіх коннікаў.

Вялікае няшчасце стрэла мусульману у часе вайны із Швэдыяй 1656—1660 г. Расказуе аб гэтым Уладзіслаў Сыракомля на аснове знойдзеных ім дакумэнтаў мусульманскіх. У 1656 г., калі Швэды занялі Беларусь, шмат якія мусульмане із сваімі сем'ямі уцяклі ў Польшчу. Калі далей Швэды занялі Польшчу, мусульмане вярталіся назад у Беларусь. У 1656 г. у чэцьвер перад Вялікаднем, калі яны ехалі із Замброва табарам з 300 вазоў із жанкамі, дзяцямі й маемасьцямі, прагавітая польская шляхта кінулася іх рабаваць. Не памагалі на т' каралеўскія ўнівэрсалы: узброеных мусульманаў пабілі, безбаронныя уцяклі, табар зрабавалі, а жанок зьняважылі. Падобныя напады паўтараліся й на іншыя табары мусульманскія, прыкл. на табар, што йшоў пераз Ломжу ў кірунку на Гонёндзу).

Непапраўнай шкодаю было, што польская шляхта, рабуючы мусульманскую маемасьць ля Бронска й Гонёндза, зьнішчыла рэлігійныя кнігі іхнія²⁾.

Рэзультатам падобных нападаў было тое, што сёлы мусульманскія асталіся без насяленьня.

У рэзультате перасьледаваньня мусульманскае насяленьне змушана было высяляцца ў Крым і Турччыну. З эмігравалых за Жыгімонта IV і пазней утварыліся тры колёніі, якія дагэтуль розьніцца ад Туркаў тыпам і адзежаю. Адна із гэтых колёніяў ё ў Дабруджы на беразе Дуная, другая ў ваколіцах Брусy ў правінцыі Хелевенгар, трэцяя ў Малой Азіі ля вусця ракі Кызыль-Ірмак. У палавіне мінулага стагодзьдзя колькасць насяленьня гэтых трох колёніяў перавышала 36.000 чал.³⁾.

У 1672 г. ў часе вайны з Турччынаю часць беларускіх мусульманаў перайшла на бок Туркаў. Гэтыя іх пасялілі ля Каменца Падольскага. Пад іменем Ліпкаў яны нападалі на належачыя да

Польшчы ўкраінскія землі. Дзеля таго што, апрача супольнае веры, іх з Туркамі нічога ня лучыла, пайшлі яны на намовы Сабескага і ў 1683 г. згадзіліся ваяваць проці Туркаў і Татароў.

Таксама ў ліхх варунках былі беларускія мусульмане ў XVIII стаг. У другой палавіне гэтага стагодзьдзя ў Польшчы памалу пачынаюць разумець, што перасьледаваньне не вядзе да добра. Дзеля таго йдуць такжа на ўступкі і ў вадносінах да мусульманаў. У 1768 г. дазволена беларускім мусульманам папраўляць і ставіць новыя мчыці. Зроблены былі некаторыя палёткі ў войску. Але даўнейшае права, забараняючае мусульманам займаць вышшыя ўрады, асталося ажно да падзелу Рэчыпаспалітае.

Па падзелу Польшчы Беларусь лучыла пад Расею. Расейскі ўрад у сваіх русыфікацыйных імкненьнях стараўся выкарыстаць рэлігійную розьніцу паміж Беларусамі. Стараючыся ў сваёй русыфікацыйнай палітыцы ў Беларусі знайсці саюзніка ў беларускіх мусульманых, Расейцы зраўнялі іх у правах з хрысціянскім насяленьнем і далі прыступ да усіх урадаў і дастаенстваў. У 1831 г. расейскі ўрад загадаў прызнаваць усіх беларускіх мусульманаў шляхтаю дваранімі). Значыцца, вера сталася довадам шляхтоўца. Мусульмане з гэтага карысталі, часта былі высокімі ўраднікамі, але ў русыфікацыі Беларусі, апрача колькі адзінкаў, уладу не памагалі.

Паводле расейскага сьпісаньня насяленьня 1897 г. мусульманаў у гэтым годзе ў Беларусі было: у Менскай губ. 5364, у Віленскай 3789, Горадзенскай 2084. У населенай толькі часткава Беларусамі Ковенскай губ. запісана мусульманаў 1443.

Гэтай лічбаю абняты такжа расейскія жаўнеры мусульмане з казанскіх Татароў і інш. Проф. Сьц. Базарэўскі, сам мусульманін, уважае, што бэз чужнікоў у менавітых губэрнях было ў 1897 г. 10680 мусульманаў⁴⁾.

Паводле тае-ж расейскае статыстыкі з 1897 г. ў Коўні былі 1004 мужчыны мусульманскае веры і адно 70 жанок. Коўня была крэпасць. Дык трэба лічыць, што ў Коўні каля 900 мужчынаў мусульманскае веры былі чужнікі. Калі далей зьвернем увагу, што ў пав. Браслаўскім, г. зн. ў беларускай частцы Ковенскай губ., было звыш 200 мусульманаў (у вадных Відах, дзе не стаяла войска, было 150), абачым, што лічба мусульманаў у Літве не перавышае 300. Значыцца, на этнографічнай Беларусі ў 1897 г. мусульманаў было каля 10.400 чал.

Із статыстыкі бачым, што цяперашняе расьсяленьне беларускіх мусульманаў адпавядае іх расьсяленьню ў XV—XVII стаг. З местаў найбалеі мусульманаў жыло ў Менску (1323) і ў Вільні (482). У паветах найбалеі ў Троцкім (1243), Наваградскім (942), Менскім (818) і Ашмянскім (788).

¹⁾ Vol. Leg., бал. 309-310.

²⁾ Сыракомля Ул., Wycieczki po Litwie. Том II, бал. 22-23.

³⁾ Ibid., бал. 23 й 25.

⁴⁾ А. Мухлінскі, Zdanie sprawy..., бал. 47.

¹⁾ Талька-Грынцвіч, Muslimowie, бал. 68.

Сьц. Базарэўскі розьніцу ў 2.000 людзей у колькасці мужчын і жанок у веку 20-29 г. адмахвае ад усёя колькасці і гэтак дастае лічбу 10.680.

У часе вайны насталі некаторыя змены ў колькасці мусульманаў у васобных мясцовасцях. Паводле статыстыкі мусульманскае арганізацыі ў Вільні („Культурны Звязз“) на землях, абнятых цэперашнім Польскім Гаспадарствам, у 1931 г. было каля 6.000¹⁾ мусульманаў, з гэтае лічбы колькі дзесяткоў жыўе ў Варшаве, а ўсе іншыя ў Заходняй Беларусі.

Простыя мусульмане, як сяляне так і мяшчане, гамоняць пабеларуску, пань з народам пабеларуску, а з панамі і міжсобку папольску, часткава парасейску.

Як калісь, так і цяперака просты беларускі народ заве мусульманаў Татарамі, разумеючы пад гэтым назовам іх належнасьць да ісламу. І, так сама як калісь, мусульмане беларускія ўважаюць гэты назоў за зьянявагу, заяўляючы, што яны мусульмане, але не Татары.

Беларускія мусульмане апырочоныя звычайна, абрадаў, убораў і пад. ня маюць і ўва ўсім, апрача веры, ня розьняцца ад іншых Беларусаў. Апрача ўсяго іншага, нашыя мусульмане розьняцца ад сваіх аднавернікаў — Татароў казанскіх і крымскіх — яшчэ тым, што мусульмане — Беларусы здольныя да навукі; з пасярод іх выйшлі ведамыя наўчоныя, прыкл. тэорэтык коопэрацыі Туган-Барановскі.

Важнейшая літаратура аб беларускіх мусульманах.

Bartoszewicz J., Tatarzy polscy („Encykl. powsz.“, т. XXV, Варшава. 1867).

Wójcicki K. Wł., Dokument Kierdeja o lustracji Tatarów z r. 1631 z metryki litewskiej („Teki Wileńska“, т. VI, 1858).

Гембіцкі Яхья. Да пытання аб сацыяльна-эканамічным стане Беларускіх Татар у сярэднявеччу. Беларуска Акадэмія Навук. Запіскі Ададзду Гуманітарных Навук. Працы клясы гісторыі. Т. III. Менск. 1929.

Diadulewicz St., Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Вільня. 1929.

Мухлінскі А., Zdanie sprawy o Tatarech litewskich („Teki Wileńska“, 1858, т. 4).

„Исследование о происхождении и состоянии Литовских Татаръ. Пецябургу. 1857.

Rocznik Tatarski. Вільня. 1932.

Syrokomla Wł., Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna. Вільня. 1857.

Talko-Hryniewicz J., Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy. Кракаў. 1924.

Янчук Н., О литовских Татарахъ („Труды Антр. Отд.“. Маск-ва. 1897).

¹⁾ Rocznik Tatarski. Вільня. 1932, бал. 202

II. Беларуская літаратура арабскім пісьмом.

а) **Гісторыя.** З гісторыі беларускіх мусульманаў ведаем, што, пачынаючы прынамся з пачатку XVI стагодзьдзя, была ў Беларусаў ладная літаратура арабскім пісьмом (арабскімі літарамі). Красаваньне яе прыпадае на XVI ст., значыцца на час найвялікшага развоу агульна-беларускае літаратуры. Можна думаць, што ўжо ў XV стаг. была ў Беларусаў некаторая літаратура арабіцаю (арабскім пісьмом). Гэтага можна спадзявацца ня толькі падзяля высокае роўні беларускае культуры ў XV стаг., але й дзеля таго, што ўжо ў XV стаг., асабліва ў другой яго палавіне, мусульмане ў Беларусі былі ў вялікай колькасці этнічна й этнографічна Беларусамі.

Дальшая доля беларускае літаратуры мусульманскае была аднолькавая з доляю агульна-беларускае літаратуры. У XVII стаг. развоу яе прыпынены ўплывам польшчыны, а ў стаг. XVIII, здаецца, і зусім задзержаны. Як, наагул кажучы, Беларусы хрысьціяне, так сама й мусульмане ў XVIII стаг. не ствараюць новых літаратурных ціннасьцяў, але, перапісуючы ўперад напісаныя кнігі, жывуць культурным багаццем, створоным прадкамі іхнімі ў пярэднія стагодзьдзі.

У XIX стаг. пачалося адраджэньне беларускае літаратуры, але літаратура царкоўная, як Беларусаў праваслаўных, так і каталікоў, не адраджалася; наадварот, гэты век адзначыўся ў Беларусі найвялікшым упадкам культуры ў рэлігійным жыцці. Дык няма дзіва, што ня было адраджэньня царкоўнае літаратуры й у жменькі Беларусаў-мусульманаў. Цікаўна, што імкненьне ў Беларусаў да нацыянальнага адраджэньня ў XIX стаг. праявілася й арабіцаю ў напісанні ў 1836 г. турэцка-беларускага слоўніка¹⁾. А ў сваім царкоўным жыцці беларускія мусульмане пераз усё XIX стаг. перапісуюць, як у XVIII стаг., свае даўнейшыя кнігі, напісаныя пабеларуску, часткава папольску.

Дык беларуская літаратура арабскім пісьмом, хоць і дайшла да нас у ладнай меры ў копіях пазнейшых, але паўстала ў XVI—XVII стагодзьдзях, асабліва ў першым.

б) **Захаваныя памяткі.** Каб палажэньне беларускага народу ў XIX стаг. было балеі меней нормальнае, каб у XIX стаг. была ў Беларусаў навука беларускае філэлэгіі, то бясумлеву шмат памяткаў стара-беларускае літаратуры арабскім пісьмом было-б уратавана. Але гэтага ня было; наадварот, беларускі народ у XIX ст. быў панявольены й упалы, а чужая навука памагала чужому ўраду ўсілкаць Беларусаў і аб захаваньні беларускага культурнага багацця ня рупілася. Дык хоць яшчэ ў 1858 г. А. Мухлінскі пісаў, што тады ў мэчыцях у Беларусі было шмат беларускіх рукапісаў мусульманскіх²⁾, але ніхто ў той час іх ня збіраў. Пад канец XIX стаг., здаецца, аб іх чыста забыліся. З гэтае прычыны яшчэ ў XIX стаг. шмат беларускіх кнігаў арабіцаю загінупа. Паміж іншым згінупа цікавыя містычныя твор „Хікмэт“ (духоўнае размышленьне), з каторага А. Мух-

¹⁾ Глянь ніжэй на бал. 123 пры пералічэньні захаваных памяткаў беларускае літаратуры арабіцаю.

²⁾ Zdanie sprawy..., бал. 35.

лінскі ў 1857 г. прывёў гэтакі адрывак: „Гэй нядужы адамскі чалавек! Астатні час прыйдзе, ніхто табе ня дасць помачы, як тылька Бог. Як там крычаць будзеш, ніхто тваго голасу не пачуе, тылька Бог.

„Калі-б хацеў уцякаць, ніхто табе дарогі ня ўкажа, да суднага дня ніхто а цябе не папытае, тылька Бог. Мешкацьне яко маеш мець, ніхто не абачыць, тылька Бог. Піць-есьць есці хочаш, ніхто ня дасць, тылька Бог“¹⁾.

Адно калі ў XX стаг. паўстаў беларускі рух, зьявілася беларуская інтэлігенцыя і беларуская навука, былі знойдзены старыя, забытыя, але дарагія кнігі беларускае літаратуры арабскім пісьмом.

Науперад быў знайдзены „Аль-Кітаб“ Беларускага музэю Іванэ Луцкевіча ў Вільні. Знайшоў яго 1915 г. ў Сорах Татарах пад Вільняй беларускі дзяяч, археоляг Іван Луцкевіч (1881—1919 г.), закладчык Беларускага Музэю ў Вільні. Знойдзеную кнігу Ів. Луцкевіч адаў у менаваны Беларускі музэй у Вільні, названы пазней яго імем.

„Аль-Кітаб“ або проста „Кітаб“ паарабску значыць „кніга“. У беларускіх мусульманаў гэтак завуцца кнігі рэлігійныя, у которых запам’ячаны вышэсьненыя малітваў, абрадаў, пастоў, апавяданні з жыцця Магамэда й прарокаў, рэлігійныя лягенды і на’т напару проста ўсходняй казкі.

Калі беларуская прэса разьнесла весты аб гэтым „Аль-Кітабе“, то беларускі літаратурану арабіаю зацікавіўся наўчоны сьвет. Тады проф. пецярбурскага ўнівэрсытэту Крачкоўскі (Беларус) знайшоў (1920—21 г.) у бібліятэцы гэтага ўнівэрсытэту 4 кнігі, пісаныя пабеларуску арабіаю: 2 зборнікі малітваў і 2 пераклады Корану. Запісаны яны былі ў каталёзе, як польскія, бо ўкладчык каталёгу, барон Розэн, ня знаў ані беларускага, ані польскага языкоў²⁾. Рукапісы бібліятэкі пецярбурскага ў-ту паходзяць з XVII стаг.

У 1925 г. ў бібліятэцы духоўнае сьмінарны ў Пскове знайшлі колькі арабскіх рукапісаў. Паводле дагэтулешніх ведамасьцяў, гэныя рукапісы маюць прыпіскі словаў у беларускім языку. Аднак ня вылучана, што пры бліжшым разглядзе акажуцца ў іх цэлыя часткі беларуска.

У 1926-7 г. ў Радавай Беларусі знайшоў адзін „Кітаб“ беларускі Віталі Вольскі. Ён-жа яго й транскрыбаваў. Адна повесть із гэтае кнігі ў кірылічнай транскрыпцыі была надрукавана ў часопісе „Узвышша“ № 4 з 1927 г., бал. 135—146. „Аль-Кітаб“ В. Вольскага (так будзем яго зваць) пэўне ё копія з XVIII стаг. Пры перапісаньні копіяў (пэўне копія рабілася не адзін раз) беларуская мова повесть, надрукаванай у „Узвышшы“, з выняткам аднаго адрывка, была вельмі сполнізавана.

Аб Аль-Кітабе мэчыці ў Крушынянах, Горадзенскага павету, напісаным у 1792 г. ў Сандыкаўшчыне Юсупам Эляшэвічам, паведаміў Якуб Шынкевіч у „Roczniku Tatarskim“ 1932 г. Там-жа ў лацінскай транскрыпцыі пададзена колькі артыкулаў з менаванага кітабу.

¹⁾ Исследование о происхождении и состоянии Лит. Татар. Бал. 66-68. Текст гэтага перададзены паводле цыперашняга правапісу.

²⁾ Якуб Карскі, Вільорск. III—2, бал. 239.

Напасьледак, ладне беларускіх рукапісаў арабіаю, хоць пазнейшых копіяў, сабрана ў Муфтыяце ў Вільні. Тутака ё гэтакія рукапісы¹⁾:

5 Аль-Кітабаў (з 1771 г., 1836 г., 1837 г., 1885 г., адзін бяз даты);

1 кніга аб тым, як трэба чытаць Коран;

1 рукапіс (копія з 1890 г.) пераклад Корану;

6 зборнікаў малітваў (з 1803 г., з перад 1805 г., 1890 г. і тры без паказаньня часу напісаньня).

1 Слоўнік турэцка-беларускі (з 1836 г.).

с) **Мова.** Захаваныя памяткі беларускае літаратуры арабскім пісьмом маюць вялікае значэньне дзеля іх беларускага языка. Як ведама, стара-беларуская літаратура, пісаная й друкаваная кірыліцаю, мае правапіс чужы — царкоўна-славянскі (стара-баўгарскі). Чужы правапіс не перашкаджаў поўнаму адбіццю ў менаванай літаратуры слоўніку й формаў беларускага языка. Накшая рэч была з фонэтыкаю (гукамі). Праўда, нягледзячы на чужы правапіс, па стара-беларускай літаратуры можна даследаваць блізу што ўсе фонэтычныя зьявы беларускага языка, але гэтыя зьявы праяўляюцца часта ў ёй не як штось звычайнае, а, наадварот, як абмылы або водкіны ад прынятага правіла правапіснага, водкіны тым большыя, чым пішучы быў меней асьвядчоны ці—начай кажучы—меней навітыраны ў традыцыйным правапісе. Дзеля таго неадумаслоўчу, нефілёгу беларуская мова ў старой нашай літаратуры на першы пагляд здаецца як-бы чужою, бо апранена яна ў чужую вопратку—царкоўна-славянскі правапіс.

Зусім ня тое знаходзім у беларускай літаратуры арабіаю. Пісьменьнікі з беларускіх мусульманаў ня былі звязаныя царкоўна-славянскаю традыцыяю ў правапісе, навет ня зналі царкоўна-славянскае мовы, а традыцыі арабскае не маглі перадаць правапісу беларускае мовы з прычыны вялікае розніцы паміж беларускай і арабскай мовамі. З гэтае прычыны пісьменьнікі арабіаю прыгартнавалі апошнюю да гукаў беларускіх, прыдумаўшы ў ёй апырочныя значкі на гукі дз і ц ды ісці так, як вымаўлялі. Дзеля таго ў літаратуры беларускіх мусульманаў адбіліся наагул усе асаблівасці беларускае фонэтыкі. Маём у кнігах арабіаю сыстэматычна аканьне, дзеканьне, цеканьне, пераход л у ў (быў, воўк), пераход в у ў (галоўка), пераход у ў ў (наўчоны) і шмат іншых. Менаваны і іншыя асаблівасці беларускага языка адбіліся так сыстэматычна й багата ў мусульманскіх кнігах, што цяпер звычайны чытар стара-беларускіх тэкстаў арабіаю мае даймо (уражаньне) сучаснае беларускае мовы, хоць запраўды мова іх ладне розніцца ад мовы цяперашняе.

Ё яшчэ адна важная асаблівасць мовы стара-беларускае літаратуры арабіаю. Урадавай моваю Беларускага Гаспадарства, званая Вялікім Княствам Літоўскім, была стара-беларуская мова літаратурная. Гэта-ж мова ўжывалася і ў тагачаснай беларускай літаратуры. Як у кожнай мове літаратурнай і ў ёй асаблівасці мясцовай дыялектычныя ў ладнай меры былі сьцёртыя. З гэтае прычыны дасьле-

¹⁾ Rocznik Tatarski. Вільня. 1932, бал. 314.

даваць гісторыю беларускіх дыялектаў даволі трудна на стара-беларускй літаратуры (кірылічній).

Тымчасам беларуская літаратура арабіцаю напісана мясцовай моваю народнай. Гэта яе недасканалнасць у прыраўнанні да агульнай беларускай літаратуры, але затое гэта самае дае чыпер нам магчымасць добра студыяваць на ёй гісторыю беларускіх дыялектаў і тым ляпей пазнаваць усё багацце беларускага языка.

З вышнесказаных прычынаў памяці беларускае літаратуры арабіцаю вельмі важныя дзеля беларускага языка й яго гісторыі.

d) **Зьмест.** Агульны зьмест беларускае літаратуры арабскім пісьмом быў ужо відаць вышэй пры пералічэнні захаваных кнігаў гэтае літаратуры. Літаратурнае значэнне маюць пераклады Корану, рэлігійныя легенды і іншыя апавяданні. Гэта здарылася на творах баляй меней даследаваных кнігаў.

Апавяданьне аб ненаўчоным багамолцу. Напісана яно ў Крушынянскім аль-кітабе, з каторага надрукавана ў «Roczniku Tatarskim» 1932. Ненаўчоны багамолца ішоў у мзчыш. Падарозе была карчма. Калі ён зайшоўся ў карчму, карчмарка замкнула за ім дзверы і сказала, што выпусціць яго адно тады, калі ён або адзін кухаль гарэлкі вып'е, або з ёю „волю ўчыніць“, або дзяцце заб'е. Багамолца падумаў, што найменшы грэх будзе выпіць кухаль гарэлкі. Але як выпіў адзін кухаль, другога сам захацеў, упіўся, з карчмаркаю „волю ўчыніў“. дзяцце забіў. Адгэтуль падвойная навука: трэба вучыцца й ня піць гарэлкі, бо „карчма шайтанскі дом нячысты, усім грахом галава“.

Лягенда аб бедным маладзёну, што стаўся султаном. З «Кітабу» В. Вольскага ведаем толькі гэтую лягенду аб набожным мусульманіну. Быў бедны, але добры й набожны дзяцюк мусульманін. Затое просьбе ўсіх бедаў Бог яму памог, і ён стаўся гаспадаром - султаном.

Дачуўся ён, што „спадарычна“¹⁾ султанова дачка выбірае сабе мужа. Выйдзе яна за таго замуж, хто адгадае ўсе загадкі ейныя, а яна ягоныя не адгадае. Затое тыя, што загадкаў ейных не патрапілі адгадаць, былі караны сьмерцяй. Бедны дзяцюк, спадзяючыся Божае помачы, паставіў папрабаваць шчасьця. Але ён быў чысты галечка. Дык на зычэнне бацькоў прадаў іх. За грошы, дастаныя за бацьку, купіў каня, а за тыя грошы, што дастаў за матку, купіў нажух, сеў конна і паехаў у сваты. Пад'яжджаючы да султановага замку, ён абачыў на тыне шмат галоваў. Гэта былі галавы кандыдатаў за мужа султанішчы, якія не адгадалі ейных загадкаў. Аднак набожны дзяцюк не спалохаўся: ён сьмела пасватаўся да султанянкі. І запраўды Бог яму памог: ён адгадаў усе загадкі. Із свайго боку дзяцюк загадаў гэткую загадку: у матку апрануўся, на бацьку прыехаў. «Спадарычна» султанішка не змагла адгадаць гэтае загадку і мусіла выйсці за яго замуж. Ажаніўшыся із султанішкай, добры мусульманін адкупіў сваіх бацькоў. А па сьмерці цысьця-султана ўсё гаспадарства ягонае дастаў гэты калісь бедны й няведны дзяцюк.

Прыклад з разгледжанае лягенды (дзяцюк адгадае загадкі султанішчыны):

¹⁾ паненка, панна.

Зяц, так-жа адна жонка была свавольная, так як ты дзёўка. Бяз мужняга пазвалення хадзіла, гдзе сама хацела; тады Пан Бог займа абярнуў. Мыш такжа адна жонка была, тая жонка барзда ліхая была, сварлівая, ніколі няўмоўчала і тады Пан Бог мышай абярнуў. Пес такжа чловец быў і з умарлых людзей саваны, адзежу здыраў, без пакаяння ўмер; тады Пан Бог псом абярнуў. Чырвоны матыль такжа жонка была. Тая жонка харашо адзявалася для чужых мужоў, а свайго ня любіла; за то Пан Бог чырвоным матылем абярнуў. Сьвярчок такжа адзін муж быў крыўднік людзі: ілгаві і краду; тады Пан Бог казёлкаю благою абярнуў. Сыч, такжа адзін гаспадар быў, мордэрства чыневаў над людзьмі; за то яго Пан Бог сычом абярнуў. (»Узвышша" № 4 з 1927 г., бал. 143").

З даследаваных дагэтуль беларускіх кнігаў арабскім пісьмом найцікавыя „Аль-Кітаб“ Беларускага Музею Івана Луцкевіча ў Вілені. Напісаны ён быў у XVI в. ў віленска-ашмянскай мове. Транскрыбавала яго ў 1924 г. ў Празе арабістка др. Марыя Тауэр, а лягенду „Мэрадж“, друкаваную ніжэй, транскрыбававу З. С. Карэзмэт. Абое транскрыбавалі пры ўчасыі мам. У разгледаным „Аль-Кітабе“, апрача высьвешчэння малітваў, абрадаў і пастоў ё пяць лягендаў. Іх мы і разгледзім.

Мэрадж (узьянясенне). Найвялікшай ё лягенда аб узьянясенні Магамэдавым на нябёсы, званая паарабску „Мэрадж“. Гэта найкарошшая лягенда ў цэлай кнізе. Пачынаецца яна ўступам на хвалу Богу. Далей „Аббасаў сын“ расказвае, што яму перадаў сам Магамэд, г. зн. аб узьянясенні Магамэдавым на нябёсы і падарожжы там па ўсіх нябёсах і раі. Дзеля таго што апавядальнік кажа словамі Магамэдавымі, мы заўсёды маем даймо, бы ён сам нам расказваў.

Па вачэрняй малітве Магамэд пайшоў у горы. Было цёмна, ішоў дождж і веяў вецер. Магамэду здалася, што настаў судны дзень. Ён думаў аб зямлі і нябёсах і дзіваваўся за магутнасць Божае, каторы ўсё гэта стварыў. Раптам яму захацелася спаць. Прачнуўшыся абачыў ён перад сабой 4-х ангелаў. Увесь свет быў напоўнены светласьцяй.

Наўперад падышоў да яго ангел Гаўрыіл, прывітаў яго і на пытаньне Магамэдава адказаў, што ў гэтую ноч споўніцца тое, што абяцаў Бог Магамэду. Дастаўшы надзвычайнага каня, Магамэд паехаў разам з ангеламі. Калі прыехаў да Сынай гары, там абачыў Майсея. Бачыў такжа тамака прарокція душы. Яны яго прывіталі.

Гэтак прыехаў Магамэд на першае небе. Бачыў там мноства розных ангелаў. Яны абсыпалі яго светласьцяй. Адзін ангел быў із сьнегу і агню. Пячочы ён маліўся за спасенне прарока.

Як-га Магамэд апынуўся на другім небе. Там было ангелаў надзвычайнае мноства. Калі-б дзе мусульманская вера была ў небяспечнасці, дык яны пойдуць і ўсё зніштожаць. На чацьвертым небе бачыў Магамэд Хрыста й Ільёна.

Гэтак ішоў Магамэд да Бога. Напасьледак дайшоў да Бога па сяду. Але мог глядзець на Бога адно „душнымі вачыма“, бо людзкія вочы ня могуць Бога відзець. Бог абяцаў Магамэду ўсё даць, чого ён толькі будзе прасіць. Магамэд прасіў адпусціць гра-

„Семенчуй ¹⁾ тебе, прароча, Мэрадж нощ ест; прароча, не фрасуйся, нутр трымай вясёлы 10). Тая абятніца, што абяцаў Праўдзівы тебе, дойдзеш гэтай ночы да тае абятніцы. Што тебе даў, нікому таго ня даў: аўля 2), прарокі ня ведалі, а стварэнне цябе павялічыў, ад усіх цябе пажадаў. Ест ты Божы мілосцьнік, і Мухамэду, ад цябе нам усім прычына мае быць. Устань, прароча, апашыся, блізка меісца маеіш мець ку Пану Богу, абачыш Пана Бога аблічнасьці, што захочаш, усё абачыш. Прыбярэ 11) для цябе нябёса, радуецца, што ўвідзеў прарока. На сямі нябёс што ест ангелей харошай твары, хочучь відзець, жадаюць, просяць Пана Бога за цябе, дуаі ³⁾ п'яцую усе за душу тваю⁴⁾.

Скора ўчуў ад Джабраіла тыя слава, зарадаваўся, твар на зямлю палажыў. Пацягнуў адзеньне, штоб надзеў. Джабраіл мовіў: „Што чыніш, і душа прароча? Сегасьветнага адзеньня з табой ня трэба ест. Расказаньне Божэ мне: „Вось 12) прыслаў тебе іншае адзеньне, нічога ест праціў гэтага атлас“. Двое адзеньне ўзлажыў на мяне зялёнае, з моцы сваей стварыў тое Пан Бог, із сьветласці тыя абое ствароны, блескам 13) напоўніўся ўвесь сьвет. Скора надзеў на сябе тое адзеньне, за уммет ⁴⁾ свой вельмі клапаціўся 14). Я мовіў 15): „Іж то ест стварыцель Пан Бог, чы будучь насіць умметы такое адзеньне?“ Голас прышоў да вуш тэ-ж гадзіны: „Просьба прынята твая, прароча“.

Потым да вады прышоў земзём ⁵⁾. Два ангелы ўказаліся прад вочы, кожны ў руцэ кубак 16) дзяржыць, у вадном земзём вада, а ў другом кеўсер ⁶⁾. Абдас ⁷⁾ узяў, разьліваючы тую ваду. Хто умметам майм, абдас узяўшы, ляж спаць рукі злажыўшы.

Стаў Джабраіл, прышоў у том часе Мікаіл⁸⁾; дзяржыць у правай руцэ аднаго каня — брux жоўты, шыя зялёная, персьці белыя, плечы з крышталу, капыта за сэрба (той быў усіх коняй ланам), зубы мэрджан⁹⁾, язык з імбэру, валасы, вушы із яханту, персьці коньскія, твар падобна чалавеку, пэрла або каменне дарагія абдава воч, хвост паві, як дарагі камень, з абодвух старон белыя скрыла 17) з пэрла із дарагога каменя, так з пэрла каштоўнага вуздэчка, із сьветласці. Хто салават¹⁰⁾ п'яець, на судны дзень усьядзе.

Рукамі дакрануў да карку ўсьсёсь; адным разам скончыў ад мяне; як скача рыба ў сеш, так выскачыў з рук маіх. Джабраіл мовіў: „Што чыніш, гэі коню, устыдайся, прарок стаіць наш, дайся да сёсь прароку, уцішся, слухай маго слова: за 18) яго лепшы на цябе ня будзе ўсьсядаць; калі ён на цябе ўсьядзе, цела у пекле ня будзе гарэць, харамам ¹¹⁾ будзе тебе п'якельная мука, дайся да сёсь

прароку!“ У том часе той конь пачаў мовіць, за воляй Божай мовіў да Джабраіла, мовіў: „Слова майго слухай, і Джабраілу, не ўсьсядаў на мяне Ібрагім¹⁾, прыяцель Божы, і твой Ісмаіл неўсьсядаў, ты ведаеш астатнюю ведамасьць, як мае быць“. Джабраіл мовіў: „І коню, розум твой гдзе, то прарок, двоух сьветоў. Пан для яго стварыў сьвет; што кольвек ест ў янаго ў тайнага ў Пана Бога, за яго лепшага нямаш, вера яго ест, гаспадара кабайны²⁾ то ест. Скора ўчуў тыя слова той конь, заўстыдаўся, аж яму пот пацёк. Мовіў: „Калі ён ўсьсядзе, тым спосабам на судны дзень мае за мяне прычынацца і там тож 19) канём яму буду, на век вякоў канём яму буду, і там тож 19) ён на мне езьдзіць будзе, на век вякоў канём яму буду“. Потым уцішыўся, ўсьсё я на яго. Пей салават, і тебе Пан Бог судзіць пець! Скора ўсьсё на яго, распусьціў крыльце. То ахота, то ест міласць, то ест годнасьць.

Цяпер чуў азнайменьне як ходзіць: кожны ступень на міль дзевяцідзесята йдзе. Час па зямлі хадзіў, час па небе ляціў, ні гор, ні каменя, ні даліны не глядзіць: даліна прыйдзе, дастануць ногі, гара прыйдзе, такжа пастарама; горы, даліны—усё яму роўна было; разумеў, што 7) прад нім роўна было.

Едучы крык зайшоў раз і другі: „І Мухамэд, стань, умметоў ³⁾ тваіх слухай тых слоў!“ Бурак ⁴⁾ не затрымаўся на меісцу. Адтуль рушыўся, яшчэ крык зайшоў: „І Мухамэд, слухай слоў маіх!“ Я мовіў: „І Джабраілу, хто то ест?“ Джабраіл мовіў: „Умметам тваім хоча быць: то храсьцянін, а другі жыд прычыны жадаюць тваей і рады; дай пазнаку ім прычыны сваей, калі хочаш, што-б былі тваім умметам“.

Паехаў далей, відзеў адну жонку 20) харошую; гледзаваўся гледзачы на яе парсону. На яе парсону гледзачы, у задзівеньню стаў, відзачы твар яе. Джабраіл мовіў: „Не глядзі на яе, прароча, каб 21) якая труднасьць не дайшла цябе“. Я мовіў: „Гэта хто ест, і Джабраілу?“ Джабраіл мовіў: „Сей сьвет то ест праўдзіве; хто у тое верыць, у вагні гарыць, розныя, розныя мукі відзець будзе; хіба прычына знову ад цябе будзе, Пан Бог ім ласку ўчыніць“. То вымавіў Джабраіл і борзда 22) пашоў, як вокам мігнуць да Сынай гары прышоў.

Скора прыехаў да Сынай гары, борзда ісьсёй із каня ў том часе на зямлю: два рэкааты ⁵⁾ борзда кланяўся намаз. Раз мовіў тайна просьбу ку Пану Богу: „Хвала Пану Богу, што 7) мяне прыніс да гэтай гары“ Патрымаў Джабраіл, борзда ўсьсё на каня. Там ляжаў Іманау сын Муса⁶⁾. Я тож 19) гуляў у Бэйтулмукаддэсу⁷⁾. Там-жа відзеў прароцкія душы, селям мне ўсе далі. Усе прышоўшы селям далі ⁸⁾, сафі, сафі ⁹⁾ праціў 23) мяне сталі. Джабраіл мовіў:

¹⁾ слова незразумелы; паводле паралельнага татарскага тэксту, значыць „прысмыкая непасрэдка“.

²⁾ сьвятаты.

³⁾ араб. дуа—прашэльная малітва.

⁴⁾ араб. уммет абазначае царку й вернікаў.

⁵⁾ назоў аднае сьвятасе вады.

⁶⁾ капітак.

⁷⁾ араб. абаяст—умывально.

⁸⁾ ангел Мікаіл.

⁹⁾ белы дарагі камень.

¹⁰⁾ род малітвы, гл. бал. 18.

¹¹⁾ творны аэз. ад араб. хара́м—тое, што забаронена.

¹⁾ Абрагам.

²⁾ прымета ўтв. ад араб. к а б а, к а б а й—сьвятатыя ў Мэкці.

³⁾ вернікаў.

⁴⁾ татарскаму бга к—часна.

⁵⁾ араб. азмачаны час малітвы.

⁶⁾ Майсей.

⁷⁾ сьвятатыя ў Брузаліне.

⁸⁾ прывіталі.

⁹⁾ саф—рад. сын; араб.

„Гэй, прароча, пытай у іх, навуку чы давалі кяфірам¹⁾“, чы навучалі нявернікі, што 7) мовілі: „Пан Бог убогі, а мы багатыя“. Гэй, прароча, яшчэ кяфіра мовілі: „Іса“ сын Божы“ мовілі. Іны мовілі: „Чысты Пан Бог, прароча, Пан Бог адзіны 2) стварыў яго халопа. Хто у Яго адзіностве сумляваецца 24), то ест кяфірын, кяфірское яго ест. Ты, калі праўдзівы, пей салават, знайдзеш у Пана Бога ласку. Навуку давалі ім, ня слухалі, у Божае адзіноства ня верылі, шайтанскую³⁾ навуку дзяржаліся, душы свае да пекла ўкідалі, кожнаму з нас муку чынілі, некаторых за халап'ю прадавалі, некаторым галавамі ў піліну ігралі, у сём нам такую муку чынілі. Кожны з ніх сваю рэч мовіў, жалаваліся, на кяфіраў скарыжліся.

Потым Джабраіл мовіў: „Мне Божае расказаньне ест, скажу табе, тут два рэкеаты намаз трэба ест, прарокія сьлёзы уцерць трэба“. Два рэкеаты намаз там кланяўся, прад сябе глянуў, чатырох ангелаў відзеў. Адзін палумісак у руках дзяржаў, з місы сьветласьць да аршу⁴⁾ блеск 6) ідзець. У той місе былі тры куклі для мяне засланы ад Пана Бога. Увадно куклю вада, у другом малако, у трэчэм віно. Хто віно п'ець, душу сваю сіляе. Джабраіл мовіў: „Прароча, то табе Пан Бог заслаў, прароча, табе“. Пасягнуў—малако з куклем да рук прышло; піў, адно на сподзе троха застала. Джабраіл мовіў: „Калі-б выпіў усё, умету⁵⁾ твайму харамам“ было пекла“. Я мовіў: „Раскажы, няхай прыйдзе, вып'ю, умету сваю райскія варота адчыню“. Джабраіл мовіў: „Так веле часьць тое выпіў, то ўжо стала часьць твая“.

Пашоў адтуль, пусьціўся да мэраджу. Паслухай якая ест Божая моц; скажу табе, што ест мэрадж, будзеш знаць Божую моц. Я маю вымавіць, што-б знаць мэрадж; ногі на зямлі былі, а ў небе канец. Адны ўсходы былі так вялікія. Дзьве стараны ангелаў поўна было; ногі іх пэрловыя былі, іншых д'ямэнтавыя, іншых з крышталу, іншых за злата, іншых за срэбра. Я не кажу, прарок яго міласьць так кажа. Кожны майстат розны блеск 4) выдае, адзін аднаго сьветласьцю асьвятчае. На правай старане былі ангелы ў лічбе чатыркірот па сто тысячай; у кажнага ў руках па палуміску сьветласьці дзяржаць, хараша салават пляюць, сьдждз⁷⁾ кланяюцца; раду-ючыся адзін другою семенчуюць: „Вось-жа 25) прышоў той 26) прарок!“ Зікір тасьбіх⁸⁾ пляючы, вышаў к небу, адзінага 27) Бога рамясло ўспамянаюча. Пяцьсот год дарогі грубасьці таго неба. Пей салават 28), скажу табе: з дыму стварона першае неба, у кітабе⁹⁾ Рафаа¹⁰⁾ імя. Адны варота відзеў, імя Хафіз¹¹⁾, брамы, вежы—усе сьветласьць.

Прышоў Джабраіл, у варота ўдарыў. Із сярэдзіны голас прышоў: „Хто ест?“ Рэк: „Я ест, чы ты ест? Джабраілу варота адчыні, увайду“. Ісмаіл рэк: „Водле 29) цябе хто ест, скажы мне?“ Джабраіл мовіў: „Семенча!“ няхай табе, пры мне прарок, пахвальнасьць сьвета, той, што імя пішучы, зламалі калям?³⁾“. Адзін ангел прышоў, варота адчыніў, семдзесят тысячай ангелаў з ім выспаліся; вітаючы цябе 30) крыкнулі. Кожны з ніх па адном палуміску сьветласьці пасыпалі.

Скора з варот у сярэдзіну увашоў, розныя, розныя ангелы, гэі таварыш, там відзеў. Адзін ангел сьдждз, семкірот па сто тысячай направа стаяць, семкірот па сто тысячай па левай старане стаяць; чатырыста рознымі імёнамі ўспамянаюць Пана Бога; ласку учыні ўсім, Ты вячэсты Божа! Тыя ангелы на зямлю іступіць, у вадам-ськіх дзяцей грахі бяруць.

Пашоў адтуль, гуляў па вежах, разглядаў усе зьвезды, кажная так сафамі, сафамі¹⁾ завешана, кажная за сегасьветную гару большая. Там-жа відзеў адзін ангел вельмі дзіўны, з моцы сваёй стварыў яго Пан Бог: палавіца із сынегу, палавіца із агню, розныя тасьбіхі²⁾ з языкоў ідуць. Сынег агню помачы не загасіць, ані агонь сынега не растопіць, абдава так у стаянню ест. Віж Божую моц, што ест. І мові, гэі таварыш: „Учынючы сьвет агню, ласку учыні над уметам Мухамэда!“ „Пей салават спасеньню прароцкаму!“—тасьбіх³⁾ то ест таго ангела.

Пашоў адтуль на другое неба. Як слова мовіць мне ся здала так. Із зьязла 31) стварыў неба другое Пан Бог, што ўробиць, будзе гатова. Наўрэ другому небу імя. (Пей салават, прарок так мовіў!) На другом небе ангелаў многа, не магу мовіць, бо лічбы нет. Калі чалавек курбан⁴⁾ рэжа, тагды яны на коні ўсыядаюць, кажды на галаву карону ўзложыць, у руках дзяржаць булавы, а языкімі пецімуць тасьбіх. Хто-бы мусульманскую веру здаваў, яны пашоўшы ўсіх у нізкі абярнуць. Скор абабчы, селям ім даў; яны прыняўшы твары свае на зямлю палажылі.

Пашоў адтуль на трэцяе неба. Заставіў каня на воку мгненьню, прынуць мяне Пан Бог праўдзе. Трэцяе неба Пан Бог стварыў за срэбра; Заіра імя, а самое за срэбра; у сярэдзіні так поўна ангелаў, кажны з боскім расказаньнем у вадном дзеле. Такі чалавек, што добры ўчынік чыніць, то яны таго ангелы ест; іншыя, што зекат садаку⁵⁾ даюць; іншыя — боскіх прыяцеляў мусульман; іншыя такжа Божых базьнікаў; іншыя, што Кадыр ноч⁶⁾ сьдждз. Там-жа я відзеў Юсуф-прарока⁷⁾, сьветласьць твары яго нябёса асьвятляе; із сьветласьці адзін пакой стаяў, мовіў, як месці стаяў. Прышоў да яго, селям яму даў; ён, мяне паткаўшы, павальбеньне мне чыніў.

¹⁾ араб. кяфір—нявернік.

²⁾ Ісус

³⁾ ад араб. ш а й т а н—чорт.

⁴⁾ араб—пасад.

⁵⁾ царкве.

⁶⁾ зьбярэжэна.

⁷⁾ паклон да зямлі.

⁸⁾ род малітвы.

⁹⁾ кнізе.

¹⁰⁾ араб, зн. „вышыня“.

¹¹⁾ Старожа.

¹⁾ прысмыная неспазеўка.

²⁾ гяро; б лягена, што калі ў небе пісалі імя Магачааав, ах зламалася пяро.

³⁾ тв. скл. ад с а ф.—рад.

⁴⁾ тасьбіх—малітва шмат разоў паўтараная, падобная да хрысьціянскага ражання.

⁵⁾ жартва із жыўлі.

⁶⁾ садака—убожыня, зекат садака—убожыня із саракаеас часьці заробку.

⁷⁾ 27-ая ноч посту Рамазан.

⁸⁾ Язэпа сына Якубовага.

Пашоў на чацьвертае 32) неба з добрым гуляньнем, таварышам быў Джабраіл пры мне. З дыму стварыў Пан Бог чацьвертае 32) неба, Гэты 26) паважны, Гэты 26) міласэрны 33), Гэты 26) моцны. Чацьвертага 32) неба імя Мазіна. (Дзіўныя рэчы скажу, паслухай яшчэ). Там жа — відзеў — сядзелі два маладзеньцы (хто яны ест, скажу, толькі 5) слухай) тавру харашага 35), бы 36) месяц адзін Іса¹⁾, другі Ях'я быў. Казалі: „Шчаслівы будзь, пане наш! цябе абачылі, рада стала душа наша“. Яшчэ відзеў аднаго ангела страшнага, на крэсьле сядзеў смутны. Пан Бог яго як стварыў, разу яшчэ не сьмяяўся, жаднага дня вясёлым ня быў. Сямкорт зямлі й неба ўсе межы двух лядзвеей стаяць у яго, зямля й неба межы двух лядзвеей стаяць; хто-б мне ня верыў, кяфірын ест.

Пашоў адтуль, трапіў да Ісрафіла. Арш²⁾ то ест Ісрафілаў мейсца ад сямкорт зямлі ніжэй ногі яго. Такжа й трубу ў руцэ дзяржыць, труба, як сямдзсят сьвятога. Яшчэ ў трубе дзірака так веле, як веле на сём сьвеце стварэньня. Я кажу 37): „Што то за мейсца, Ісрафілу“? Мовіць 38): „То ест арш, прароча, стварыў сьветласць, стварыў той 26), як у Коране мовіць 38): „Ест то арш вялікі, Пан Бог спраўіў“. Потым глянуў на адзінага Бога арш — абадвымі ачыма не глядзеў—усё ангелы. Сямдзсят тысячай нябёс ест на аршу зялёных, а на сямі нябёсах вісіць адна вялікая лятарня. Паслухай-жа аднае лятарні страху, хто мае значь, як неба вялікае. Калі-б сямкорт зямлі й нябёс забраліся і ў той лятарні іх паставілі, у адной палавіцы, так веле яе значі, як на чалавечым твары 39) знакі або бародаўкі. Чы ня чуў, як рэк той 26) моцны Пан; арш спамянуўшы, мовіць 38): арш вялікі. Яшчэ відзеў падле аршу, гэі паша, адзін ангел падобны птаху. Той ангел свае крыла 17) расправіў, як ночы тры часьці пярэйдзе; адно аб адно крыло ўдарыць і крыкне і Божыя імяна паша. На тых, якіх крыло зьлір тасьбіх³⁾ п'яюць, крычыць: „Чаго ляжыць—мовячы так крычыць! — устайце, Пан Богу 40) хвалу чыніце, адзінага Бога імя ўспаймайце!“ крыло адно аб адно б'ючы, ночных намазкараў⁴⁾ будзіць. Потым яшчэ раз крыло ўдарыць адно аб адно, як веле голасу ест, раз крыкне, сыячых усіх абудзіць: „Устайце кланяцца ночны намаз, паклон чыніце Пану Богу статэчне, ночны намаз пейце, адпущаны грахі будуць, як умрае, у магілах вашых сьвяча будзе!“ Прад сабахам⁵⁾ яшчэ раз крыкне, на сямкорт зямлі й нябёс голас зайдзе. Што крыло аб крыло б'ючы кур паша, то ўсё яго ест прыклад той: „Устайце, набожны людзі, адлучайце ад нутроў сваіх сны, абодас⁶⁾ бяручы, Пану Богу сьдждз⁷⁾ чыніце; як то вы ляжыце ў сну, у том ласкі Божай шукайце“. На тых трох рэчах яго Пан Бог старшым 41) учыніў, Гэты адзін 42). Мовіў, што 7) то аршовы кур—паруску

павень ест — калі пытаеш імя, ест Мекаіл. Потым аршовы муэззін¹⁾, ночы азан²⁾ п'яючы, мяне бавіў да сьве.

На аршу, як веле ест ангелаў, усе зараз на адно мейсца забраліся. Пашоў, перад нім стаў імамам³⁾ два рэкаты⁴⁾ намаз пакланіўся 43). Скорна направа й налева селям даў, з высокасьці мне адзіне голас прышоў. Борзда 44) на Рэфрэх⁵⁾ усёсеў, яшчэ ехаў, ехаў, страпіў да таго, што мяне клікаў. Адзін ангел мяне клікаў: „І Мухамэд, хадзі да мяне!“ мовіў. Таго ангела крыла 17) зялёныя. Потым і запоны перайшоў на арш, сямдзсят раз перайшоў, сямдзсят тысячай запон, а ўсё размавіта рэк дзіўнага. Ад кажнага запону да запону п'яньсот год дарогі ходу вялікасьці.

Скорна перайшоў тыя запоны, голас прышоў: „І Мухамэд, хадзі сюда! і Мухамэд, ты Мой, а Я твой ест 45), зямля, неба—усё тваё“. Той голас як учулі вушы мае, ня знаю як мае ногі ішлі. Кажны ступень п'яньсот год хадзьбы дарогі, на аршу хадзеньне маё такое было. Так блізка прышоў, што нічога не застала межы намі: ані заслоны межы намі ня было, ані запоны, стварыцеля Бога аблічча відзеў дзіўнае, аўна стала перада мной Божэ аблічча, але зроку ня стала ў вачах маіх. Сьвецкія вочы Божай парсоны не магуць відзець, моцны Пан Бог ачым зрок дае. Душнымі ачыма відзеў таго чыстага Пана Бога, Каторы мяне стварыў. Скорна абачыў, сьдждз⁶⁾ ўчыніў, зараз у том часе сеў атахіяту⁷⁾. Пан Бог мовіць 38): „І посолье, узьнімі галаву, што табе трэба, усё ў Мые гатова, і посолье, чаго жадаеш, прасі, дам табе, чаго будзеш жадаць ад Мые“. Рэк: „І Божэ, просьба мая — уммет мой, адпусьці ім грахі, то ест ад Цябе жаданьне маё“. Мовіць 38) Пан Бог: „Хто будзе трымаць справы твае, Я яму ўчыню ласку Сваю. Такжа той мае быць тваім умметам, хто да сьмерці ня будзе апуськаць суннат⁸⁾ твой; твой суннат калі будзе трымаць, а Мой фарз⁹⁾, то Я яму харамам¹⁰⁾ учыню пекла. Хто прыйдзе да цябе і рэч: „Посолье Божы!“ райскія істравы 45а) той мае есьць. Хто п'яць вахтаў¹¹⁾ намаз заўсёды 46) кланяецца, у раю пакоі вышшыя будзе мець; хто у мяне ўставічне, верыць, яшчэ лепшы пакой рашыўшы і рызку¹²⁾ ім лёгка 47) дам. Калі захоча, скарбу ім прычыню. Скорна скарбу павольшае, да хаджджу¹³⁾ пойдзе, другі ўчынак будзе зекат¹⁴⁾ даваць. Калі ён адзін раз дасьць, Я яму здэсяць дам, у раю яму адзеньне дам. Хто-бы маіх халапоў гладных карміў або нагому ка-

¹⁾ той, што паша азан.

²⁾ п'яньсот, гукаючае на малітву.

³⁾ стаяць імамам—стаяць наперадзе, адгатуль імам—духоўнік, зч. наперадзе, разу-меецца „стаячы“.

⁴⁾ час малітвы.

⁵⁾ часіна, макнэт, гэтта назоў каня.

⁶⁾ зямны паклон.

⁷⁾ соння на курышках.

⁸⁾ права Магамэдава.

⁹⁾ закон Божы.

¹⁰⁾ трох, адз. ад араб. харама—забаронена.

¹¹⁾ араб. „вакт“ — пара, раз; 5 п'янь порай або разоў у дзень, у каторых мусуль-мане павінны маліцца.

¹²⁾ араб. „рызк“—жамазасць, штатэжны хлеб.

¹³⁾ хадж—паларожжа ў сьвятых месцах, араб.

¹⁴⁾ 40-яе часьць заробку, даваемая старшым.

¹⁾ Хрыстос.

²⁾ пасья.

³⁾ род малітвы.

⁴⁾ з просьба і намаз (=малітва) паўстала ў беларускіх мусульманьняў слова з беларускіх суфіксаў—імамазакра(=багамоцка).

⁵⁾ сабах—раніца.

⁶⁾ укымаць.

⁷⁾ зямны паклон.

шулю даў альбо надзеў, такім людзем дараваць буду райскім адзеньнем і каронаю, за галоднага карменья тысяча платы дам, калі чаго баяцца, будзе вызвален... За кім ты будзеш прычыняцца, Я учыню ад пякельнага агню вольным, таго вольным учыню. Не сумлявайся 48) а Маём адзінстве 49]. Салават ¹⁾ то будзе пеці табе, пэўне ведай — грахі з яго змыюць; ласку Сваю ад іх не адлучу, агіды ў твар іх ня ўдару; з добрасці сваёй зьмілаванне учыню: хто вінен, хто ня вінен не пазнае..

Потым мяне Джабраіл абачыў. Джабраіл, за руку мяне ўзяўшы, хадзіў: „І Мухамэд, увашоўшы тут абачыш“. Потым мне варота паказаў; зямля і неба поўны сталі сьветласці... із сярэдзіны сьветласць пасыпалася. „Бісмільлягі“ ²⁾ рэкшы, увашоў у рай. Паслухай як там было. Увашоўшы ў рай, хадзіў там з пакою да пакою, гуляючы радаваўся. Адзін ад другога вышэй тыя пакоі. У пакоях панны райскія сядзяць. Ня можа быць месяцані слонца так ясна, так іх твары ясныя й харошыя. У кажнай на галаве із сьветласці карона, месяц, слонца ня так ясны: сонечнае сьветласці 50) на сьвеце мала будзе, такжа і месяц як у хмары будзе. З тых панен калі-б адна палец свой указала на сьвет або ногачы свой, ад палца яе сьветласці быў-бы ясны сёй сьвет з канца ў канец. Паліца падобны такжа цела іх, у жылках відаць кроў іх. Кажная семдзсят адзеньня на сабе носіць, а кажнае адзеньне іншага калёру: семдзсят жмуктаў у касах валасоў із фіжмай у розных пахах 51). Станы іх субэтных, вочы харошыя, устыду задаюць зьвездам. Такжа слова іх мёртвага 52) ажываюць. У роце сьліна—вада жывушчая.

Тых высокіх палацаў паслухай высокасьці як ест: ведай пэўне —за нябескія зьвезды яшчэ вышэй 53) у лічбе сто дваццаць чатыры тысячы. Кажны палац, як на сьвеце гара вялікая, а ў сярэдзіне райскіх панен поўна. Каменьне якія ест, Пан Бог знае, ня можа язык выпавадзіць. Злата, срэбра, дарагія каменьне, ясная ад дарагога каменьня. Ніхто тых палацаў не будаваў і гліны работнікі не дапталі. У кажнам палацу адзін майстат із шмаргаду паставены. Для прарокаў стварыў то Пан Бог, Он паважны, Он міласэрны 54), Он багаты. У кажнам палацу на браме напісана: то ест таго і таго сына палац. Яшчэ пакоі ест над тымі пакоямі, у лічбе чатырыста і сорак і чатыры палацы. У кажнам палацу семдзсят тысячай пакоюў ест 55); у кажнам пакою адзін майстат стаіць. Райскія панны на ніх сядзяць. Шайхове маюць там быць, у том раю маюць мешкаць. А пад тымі яшчэ мусульманскія, з белага пэрла пакоі іх. У кажнам пакою паслана сьветласці кабэрыцы. Мусульманін прароку пей салават. Аднаго мейсца таго нямаш, ня відзеў у раі каб 56): і ў сярэдзіне й зьверху так ест ведаю.

А для тых пакоюў сады, агароды, пясок фіжмовы, трава шафрановая; садовіна непадобная гэтаі садовіне 57). дзерава ўверх карэньнем; а ўніз садовінай 58). Да аршу ³⁾ таго дзерава карані, тры-

мае зямлю й неба й ангелы, арш, то ест райскія раскошы... Калі-б мой язык хацеў а раю вымавіць, непераставаючы мовіў год.

Разгледзеўшы ў раю, вярнуўся назад: ку чацьвертаму 59) небу зышоў. На чацьвертам 60) небе відзеў Бэйтулматоры, яго сьветласць месяц, слонца патлуміла. Семдзсят тысячай ангелаў стаяла, у том паслугу чынілі. Семсот тысяч ангелаў перад ім стаяць, усе яго расказу трымаць гатовы. Адна табліца перад ім стаяць, ён устаўчыне на яе глядзіць. Па правай старане адно дзерава вырасла, увесь сьвет заняла, так вялікае. Як маю казаць, як веле галін: акружылі ўсе нябёса чыста 61). Што аддамскія дзеці на сьвет прыйшлі, прыйдуць, межы двух броду душы стаяць. Я мовіў: „Хто то ест, Джабраілу?“ Он рэк: „То ест душаеца Азраіл“. Скор абацьў я яго твару 62), зыклла душа мая, із страху дрыжала цела маё. Селям ⁴⁾ яму даў, селяму майго ня прыняў і на мяне жаднай мерай ня глянуў. Голас прышоў тае-ж гадзіны: „І Азраіл, прыймі, селям прароцкі шануй! Як стаіш, так борзда 63) прароцкі прыймі селям, то будзеш ад пякельнай мукі волан“. Потым селям мой прыняў мовіў: „Няхай маю душу 64) табе паліцаю, ня мей за зьле, што ня глянуў на цябе, за душу маю прычыняйся на дзень судны“. Вельмі 65) я быў забавуны каля тае табліцы, баюся, штоб чыя сьмерць ня прышла. Калі-б я піліне не глядзеў, то-б расказаньне чыстага Бога зламаў. Я мовіў: „Што то за табліца, і Азраілу?“ Он мовіў: „Паслухай, будзеш ведаць: што Пан Бог за Адама душы стварыў, то на той табліцы імяна ест. Пан Бог чалавека скор а ўпарсоніць, у пакаленьне яго на сьвет пусьціць, то на той табліцы ўсе імяна, а на том дзераве азнаймёна век і рызк ⁵⁾; то ест: скор а жонка 66) дзіця ўродзіць, то на том дзераве лісток вырасьне; покі дзіця расьце, лісток расьце, рызк і век яго на том лістку напісаны. Скор а рызку ня стане, сьмерць прыйдзе, той лісток адарвецца і перад мяне ўпадзе, а я гляну і той лісток абачу, што за чалавек, чый сын быў пазнаю, і пашлю ангелы мае да яго—і прароча, паслухай, што табе скажу—і зыйдуць яго душы браць, людзем смутак-успамінак настаўляць. Калі мусульманін, із правага боку прыйдуць, калі кяфірын ⁶⁾, із левага боку прыйдуць і так яго усе возьмуць і сьціснуць, аж да горла душа прыйдзе. Потым душы я бяру ў іх, Пан Бог што расказа, то учыню. Правай рукой бяру душы мусульманскія, левай рукой бяру душы кяфірскія. Такія ўйдуць мусульмане да раю, кяфіраў укадаў ў пекла джэгэннам. Хто злосьць чыніць, добрасці ня будзе мець“. Я мовіў: „Чы ты возьмеш і гэтую душу, у зямлю ўложыш гэтае цела?“ Мовіў: „Так ест, я бяру душы, нічым учыню, якія вялікія панове, султанове. Як веле пакоюў чыню без гаспадара, душу вазьму вялікім страхам так, як веле замкаў чыню пустымі. І ты ня будзь такім, каб 21) меў даць нутр гэтаму сьвету. Як веле тых, каторыя мовілі „Мой сьвет“, усім тым я адняў уладу. Тых рэчы ўспамінаўшы, заўсёгда 46) плачу: з неба ступіўшы, із зямлі зьмішаюся. Для таго ўсягды плачу; гэты напітак 67) відзячы, не засьмяюся; ведаю, што 7) і я такжа умру і сам сваю душу буду

¹⁾ малітва, выказуючая пашану да прарока.

²⁾ у імя Бога.

³⁾ пасаду.

⁴⁾ прывітаў.

⁵⁾ масмасьць.

⁶⁾ нявернік.

бращь; вечны Пан Бог астанеца на век, а Стварыцель усё мае па-мрыць. Ствароныя папруць усе ангелы; ані зямля не застане, ані неба, ані людзі, ані ангелы".

Пашоў адтуль, аднаго ангела відзеў дзіўнага: як гліне на гэты сьвет—пустым учыніць; як гліне на мора—суха стане; лічбы мямаш, бяз лічбы ачэй мае. Глянуў на мяне, я вельмі спалохаўся: бяз лічбы ў яго ачэй ест. Адно крэсла паставілі пад яго із агню, і сядзіць той ангел на ём; як семдзесят сьвятоў, так вялікае; той ангел на ём сабе адпачываць учыніў. Сам так страшна сядзіць, бяз лічбы мукараў перад ім стаяць. Скорэ абачыў страшным яго, вельмі 65) дрыжаў, спалохаўся яго; дрыжалі косці мае, як ліст на дзеве; на твары адмена стала; як пясок, як разум з галавы вышаў. "Ня дбай" мовіў.. Джабраіл. Я мовіў: "Джабраілу, хто то ест?" Джабраіл мовіў: "Пякельны ваявода то ест". Я мовіў: "Няхай страшна не глядзіць, страхам нутр мой няхай ня паліць". Джабраіл мовіў: «І браце, саромаяся, страшна не глядзі на прарока ты, то астатні, усіх нас надзея, Пан Бог нам прычынай яго даў; паважай яго, то будзеш мець прычыну; не, так застанешся ў пекле на векі». Потым той ангел да мяне мовіў: "Ня ведаў я" а прабачэння прасіў і вельмі 65) ўжо чыніў мне розныя чэсьці.

А перад намі былі адны варота. Я мовіў: "Што то за варота?" Мовіў: "Тут маюць увайці людзі пякельныя, пякельныя то варота, і Мухамэду, тут мае ўвайці той 26) грэшны уммет¹⁾. Ужо там у сярэдзіне сем пекел, кяфіра²⁾ там усе ўвойдуць". Адчыні, абачу пякельную парсону, як ест, буду знаць страх мукі". Устаўшы ангел адчыніў пякельныя варота; там-жа я відзеў усё, што ест. Скорэ ў сярэдзіну глянуў, як семкрат зямля бачыў, семдзесят тысячай мор відзеў вадзяных, прахам пойдзе, што-б раз напіўся. Ад аднаго напіцця з тае вадзі, чалавек агнём гарыць 68) зараз унутр азьверх. На кожным беразе морскім семдзесят тысячай мест відзеў на беразе. Тыя места усе із жалеза былі, у кожным месце тысяча палацаў; для няверных стварыў той 26. моцны Пан, той 26) усім рэчам моцны і вялікі. Тыя палацы усе мядзяныя, у сярэдзіне поўна смалы кіпці. У кожным палацы тысяча пакояў ест, у сярэдзіне волава растоплена...

Потым яшчэ варота адчыніліся, сем пекел там мне яўна стала. Там відзеў адзін полк жанок, за персцы іх завешаны; з персцы іх выходзіць, замест малака, сукравіца-кроў. Я мовіў: «Што гэтыя на сьвеце чынілі?» Ангел рэк: «Малако свае прадавалі, у іх усіх свае дзеш былі, свае пакінуўшы, чужыя мамчылі».

Яшчэ відзеў адзін полк людзей. Тыя крычаць вялікім крыкам. Ланцугамі акаваныя рукі іх, з патыліцы рвуць языкі іх, мукары языкі рэжучы, галавамі ўніз іх завешаны. Я мовіў: "То яшчэ хто ест, што 7) так веле мукі церпяць?" Мовіў ангел: "То манюкі, махляры" 69).

Яшчэ відзеў адзін полк блудных жанок. Яны крычаць, удыхаюць; адзеньне іх смалёнае, а усё цела нага, грэшна; па пояс у вагню стаяць. Я мовіў: "Гэтыя, што чынілі на сьвеце?" Сказаў: "Гэтыя му-

жоў ня слухалі, улегца мелі, чужалоства 70) чынілі, мужоў ня слухалі. Для таго іх адзеньне смалёнае, блуд чыношчых людзей такі быт будзе".

Яшчэ відзеў адзін полк людзей: галавы вялікія, зубы сьвіныя, брухі як горы або большыя, вужоў, гадаў у сярэдзіне поўна, у кожна на шыі адзін страшны гад. (То слова мае праўдзіва, ня ест ня-праўда). Кажная гадзіна як хамуціна, на бруху сядзіць так пэўне. Агнём кормяць мукары іх і тое іх распаліае на шматы, на шматы. Праз вушы такжа вужы, гады ўходзяць і выходзяць, так яўна, як та-емна. Я мовіў: „Гэтыя на сьвеце што за дзівы чынілі, што 7) так веле церпяць мукі“? Мовіў: „Гэтыя багатыры, якія давалі скарб на ін-тэрас; яны быццам 71) людзем выгоду чынілі, а ў тым чы халал³⁾, чы харам⁴⁾ не глядзелі ядалі, за то ім заплата то ест. Хто што за-служыць, то яму заплата будзе“.

Яшчэ відзеў адзін полк маладых і старых, відзеў у вагню гараць з канца ў канец, а перад імі па дзьве йстрывы 72) розныя: адна ха-лал, а другая харам. Халал пакінуўшы, харам ядалі, у вагню за тое мучацца. Я мовіў: „То хто ест?“ Мовіў: „Хто халал пакінуўшы, харам ядалі“; мовіў: „у тых усіх халал быў, яны пакінуўшы харам ядалі“.

Яшчэ відзеў адзін полк жанок. І тыя мукі вялікай церпяць: рукі іх рэжучы, пілою пілююць на штукі, на штукі, і тыя штукі знову зрас-таюцца. Так у вагню душы іх мучацца! Самых іх тым мясам кормяць, а над то што мае быць мука горшая 73)? Я мовіў: „Гэтыя на сьвеце што чынілі?“ Мовіў: „Людзей зачы 74) гаварылі, абмаўлялі; гаварылі яны людзкі гейбэт⁵⁾ рвучы, рвучы елі людзкое мяса“.

Як маю казаць, у пекле над людзьмі як вялікі страх? Сем пекал зусім 75) відзеў, так вам знаці даў. Потым адварнуўся назад ад пекла, із страху стала парсона мая жоўта.

Яшчэ відзеў адзін пакой з смагаду — Стварыцель то стварыў з моцы — а папаве, а палева вонка ест: правіца сьмяецца, лівіца плача. Там-жа, відзеў, сядзіць адзін чалавек — пей салават, каб 21) з нутра немарасць вышала 76)—на правую старану, на рай гліяне—сьмяецца, іграе, радуецца, хораша гуляе; з левага боку на пекла гліяне, із ачэй яго, замест сьлёз, кроў ідзе; а на зямлі, як веле ест, душы выводзяць, аддамскія душы. Із сьмеху-плачу яго выклад: адны кяфіра⁴⁾ ест, а другія Божыя мілосьнікі. Мусульман паправадзяць з павагаю, а на патканьне выйдуць райскія панны з райскімі коньмі; усадзяць на каня райскага, імя Бурак⁵⁾ азьмі, то той конь указа-ваць яму будучы. Чалавек то абачыўшы, зарадуецца і плакаць пера-стане, гуляе, сьмяецца. Кяфірскія душы... нясуць да пекла мукары пякельныя. Таму чалавеку плач з тае прычыны.....

¹⁾ дазмоленнае.

²⁾ забароненае.

³⁾ славу.

⁴⁾ нявернікі.

⁵⁾ часіна, гэтта назоў каня.

¹⁾ царква, як зборшыца вернікаў.

²⁾ нявернікі.

Зацемкі.

У ніжэй пададзеных зацемках паказана, як ё ў варыгінале.

1) Напрод, 2) ядыный, 3) харонгві (=—), 4) бляск, 5) тылька, 6) бляск, 7) жэ, 8) паміж „крыльля“ і „сэмдэссятсот“ у варыгінале ё „спэлна“, 9) с вары, 10) васолы, 11) Прыаздобіне, 12) Ото, 13) бляскем, 14) фрасаваўся, 15) Мовілам, 16) у варыгінале татарскае „бардак“, 17) скрыдла, 18) ад, 19) тэж, 20) нявясту, 21) жэбы, 22) а бурак, тат., 23) у варыгінале паміж „сафі“ і „праціў“ ё незразумелае „пачысіўшы“, 24) ядыноства вонтпіць, 25) Ото-ж, 26) тэн, 27) ядынага, 28) у вар. абмыльна „салавай“, 29) Вэде, 30) паздравенне табе мовячы, 31) жалыза, 32) чвартае, 33) міласерны, 34) Чвартага, 35) твары харошай, 36) ўласныя як, 37) мове, 38) мові, 39) чалавечай твары, 40) ў вар. Пан Бог, 41) пралажоным, 42) тэн ядыны, 43) у вар. паміж „пакланіўся“ і „Скора“ ё „спэлна“, 44) Прэндка, 45) паміж „ест“ і „зямяля“ ў вар. ё „арш, курс“, што значыць „неба, зямля“, 45а) патравы, 46) заўша, 47) снадна, 48) ня вотні, 49) ядыностве, 50) сланэчнае святласць 51) запахах, 52) мартвага, 53) выжэй, 54) міласердны, 55) паміж „ест“ і „у кожнам“ у вар. ё „адзін ад другога“, 56) шчоб, 57) авоцы непдабныя тым авоцам, 58) авоцам, 59) чвартам, 60) чвартам, 61) спэлна, 62) твары, 63) прэндка, 64) мая душа, 65) Барза, 66) белалова, 67) трунак, 68) гарэць, 69) лгары, шальберы, 70) цудалоства, 71) рэкема то яны, 72) патравы, 73) твардшая, 74) завочне, 75) спэлна, 76) фрасунак вышаў!

Два, тры і балей пунктаў паказуюць, што пры выданні прапушчана крыху тэксту.

Вельмі цікава ё такжа лягенда „А сьмерці Мухамэда“. Расказана яна найўна і хораша. Ужо пачатак паказуе на шось неадзвычайнае: „Гэй, мусульмане, паслухайце, як із сьго сьвета ісходзіў Мухамэд-прарок“. Магамэд быў сьмяротна хворы, дзеля таго зрабў адказ сваім памачніком і назначыў наступнікам сваім Абу Баккіра. Зараз прыйшоў ангел сьмерці Азраіл і папытаўся ад Пана Бога, ці ня хоча Магамэд умерці. Далей настала быццам умова Магамэда з Богам аб тым, за які час перад сьмерцямі Бог прыме каяту ад мусульманаў. У бібліі расказуецца аб падобнай умове Абрагама з Богам у справе зьністожэньня Содома і Гоморы. Просьбе гэтага Азраіл узьў душу Магамэдаву. Канчаецца лягенда поўным глыбокае пашаны і урачыстасьці паховам Магамэда. Друкуем гэтую лягенду ўсю ¹⁾.

А сьмерці Мухамэда.

Гэй, мусульмане, паслухайце, як із сьго сьвета ісходзіў Мухамэд прарок. Мовіў: „Калі сёгасьветныя слова слухаеце, ад ліхіх дзел трэба каяту чыніць, бо з сёгасьветных слоў нет помачы, толька многа ляменту і клопату вясёлага сьей сьвет-засмучыць ¹⁾. Айша ²⁾, matka наша,

¹⁾ Спосаб друкаваньня тут гэтак лягены, як і цытаў, прыводжаных ніжэй з іншых лягендаў, той самы, што я пры надрукаваньні вышэй „Мэраджу“.

²⁾ другая жонка Магамэдава.

а прарокца жана, аднаго дня сядзела дома водле 2) прарока із са-хабэямі ¹⁾!... Мухамэд прарок яго міласць на Божай дароце ляжаў, хворы быў, вялікую боль меў, з болі дрыжаў, з парсуны зьмяняўся, з ачэй сьлёзы ішлі, цяжка ўздыхаў, плакаў: „Міласцьшы Божы, зьмілуйся над мусульманамі!“

Сахабэеве ўсе ўсталі і мовілі: „Гэй, наша слонца, сьветласць твая над душами душа прайдзівае, чаго плачаць, кажы нам, таемную рэч абяві!“ Прарок мовіў: „Ужо я із сьго сьвета зьйду, толькі 3) вам адзін васаты ⁴⁾ адкажу: посьле мяне, мае таварыства, не разлучайцеся, ў вадным ⁴⁾ мейсцу пяць вяхтаў ⁵⁾ намаз ⁶⁾ кланяйцеся. Абу Баккір ⁷⁾ на маём мейсцу няхай будзе імам ⁸⁾, што вам расказа, слухайце яго, Абу Баккіра, не адступайце, моцна веру сваю дзяржыце. Калі ня будзеце слухаць, із шайтаном у пекле гарэць будзеце“. Таварыства мовілі: „Гэй, прароча, без цябе нам ня трэба сьей сьвет, мы у сём сьвеце не кахаемся, з табой на той сьвет пойдзем“. Прарок мовіў: „Так Божы вырак: хто прыйдзе на сьей сьвет і пойдзе на той сьвет; кажнаму, каму ўперад прыйдзе, душу ўперад возьмуць, без суду сьмерці нікому нямаць, кожнаму водле 5) рызку ⁹⁾ век будзе“. Азраіл ¹⁰⁾ борзда прыйшоў па прарокцоу душу. Прыйшоўшы ў варота стукнуў, за варотмі стаяў. Айша вышла, мовіла: „Хто ты ест?“ Айша клікала прарока, мовіла: „Прыйшоў адзін Арабін, варота ў руках дзяржыць, страх: зямля, неба дрыжыць“. Прарок мовіў: „Не Арабін, то той Арабін, што цела з душой разлучыць, цела пяском засыпць, двух таварышаў аднаго ад другога разлучыць. Айша, пайдзі варота адчыні“. Азраіл у двор увашоў, прароку селям ¹¹⁾ даў: „Salamun alaikum ja mustafal ¹²⁾ Гэй, прароча, гэтагасьветны сонца над мусульманамі я прыйшоў па 6) душу тваю з языкам із дазваленьнем“. Прарок мовіў: „Чаму ў варотах многа стаяў, браце?“ Азраіл мовіў: „Мне Пан Бог казаў табе па колька крот селям даваць, мовіў Пан Бог: „Пытай у прарока, чаго плача, чы ня хоча ўмерці“. Мухамэд мовіў: „Гэй, браце Азраілу, я даўно хачу да Пана Бога, толька плачу для мусульман; гэі, міласцьшы Божы, зьмілуйся над мусульманамі для таго плачу. Гэй, Азраілу, Пан Бог для мяне што згатаваў?“ Азраіл мовіў: „Пан Бог для 7) цябе ўсе нябескія варота казаў адчыніць, прарокцыя 8) душы радуюцца, цябе чакаюць; Пан Бог рызвану ¹³⁾ казаў рай адчыніць „няхай Мой прыцель прыйдзе“, на ўсіх нябёсах ангелы тасьбіхі ¹⁴⁾ пяюць, радуюцца“. Азраілу, яшчэ ў Пана Бога прашу для му-

¹⁾ памачнікі Магамэдавы.

²⁾ адказ, васыят аскажу—адказ зраблю.

³⁾ аб 6. „вакт“—пары, раз; ё пяць пару або разоў у дзень, у котарыя мусульмане маліцца.

⁴⁾ палітэру малітва.

⁵⁾ араб. Абу Бакр, прыяель Магамэдаў і першы каліф (11/632—13/634).

⁶⁾ імач—святшчынік мусульманскі.

⁷⁾ араб. рызк—маемасьць, штатзены хлеб.

⁸⁾ ангел сьмерці.

⁹⁾ даць селям—прывітаць

¹⁰⁾ пераклад: Супакой табе, выбрана!

¹¹⁾ рызван—нябесны брамнік.

¹²⁾ араб. тасьбіх—малітва шмат разоў паўтараная.

сультан: маім умметам ¹⁾ каяту калі прыйме?" Азраіл, як вокам 9) мігнуць, да Пана Бога схадзіў, пасолства 10) ўчыніў. Пан Бог рэ: „Я уммету яго пакаянне для яго просьбы за год прыйму“. Таго-ж часу Джабраіл ²⁾ прышоў. Прарок мовіў: „Гэй, браце Джабраілу, прасі ў Бога, майму уммету каяты на год многа“. Джабраіл, як вокам 9) мігнуць, вярнуўся і мовіў ад Пана Бога: „Мухамэд, Пан Бог рэ: „Я уммету твайму каяту за паўгода прыйму“. Прарок мовіў: „Многа паўгода“. Джабраіл, як вокам 9) мігнуць, вярнуўся ад Пана Бога: „За месяц каяты перад сьмерцямі“. Мухамэд мовіў: „Многа месяца“. Пан Бог: „За адзін тыдзень перад сьмерцямі прыйму“. Мухамэд мовіў: „Многа. майму уммету сьмерць наглая бывае“. Пан Бог рэ: „Я, Мухамэд, уммету твайму перад сьмерцямі за адзін дзень прыйму“. Мухамэд мовіў: „Многа, мае умметы на вайне за веру мусульманскую б'юцца з кяфірамі ³⁾, не паспеюць каяты чыніць“. Пан Бог рэ: „За паўдня перад сьмерцямі каяту прыйму“. Мухамэд мовіў: „Многа і паўдня, маім умметам наглая сьмерць бывае“. Пан Бог рэ: „Я, Мухамэд, прыяцелю Мой, твай уммет, калі за гадзіну перад сьмерцямі пакаецца, калі скажа *la ilaha illa 'lahu Muchammad rasulu 'lahu* ⁴⁾, тагды каяту прыйму“. Прарок мовіў: „Хвала Табе, Божа, што майму уммету зьмілаваньне Божае ест, амін“. Таго-ж часу Азраіл прыступіў і душу ўзяў у прарока. Тагды сьветласьць пашла да аршу ⁵⁾, ступаніў на арш ⁶⁾ узышла....

Потым Алей ⁷⁾ сьвяты і з сахабэямі мылі; Аббасаў узьліваў, Алей мыў. Ад Пана Бога голас прышоў: „Сарочкі ня здыймуць, у сарочка мыйце. Асман у саване 11) нарадзіў. Потым Джабраіл і ангелы бяз лічбы над прарокам 12) джэназа намаз ⁸⁾ пелі. Потым Азраіл прышоў і з ім бяз лічбы ангелы джэназа намаз пелі. Потым Мекаіл ⁹⁾ прышоў, бяз лічбы ангелы джэназа намаз пелі. Потым Абу Бакір із усімі сахабэямі прышоў, джэназа намаз пелі. Потым жанчыны 13) прышлі, сталі над прарокам, джэназа намаз пелі. Потым малы дзеці прышлі, сталі над прарокам 12) джэназа намаз пелі і ўсе сахабэе 14) плакалі й пахавалі.

Зацёмкі.

1) Просьба гэтага слова ў варыгнанале ё яшчэ „што ачыма відзячы“, 2) вэдле, 3) тылька, 4) адным, 5) вэдлуг, 6) у варыгнанале, па нямашака, 7) паміж „Бог“ і „для“ ў вар. ё яшчэ „мовіў“, 8) прарок, 9) окем, 10) паслства і, 11) у вар. абмыльна — „у саван“, 12) прарокам, 13) нявясты, 14) у вар. абмыльна — „сахабэеў“.

Скажу колькі словаў аб астатніх трох лягендах Аль-Китабу Беларускага Музею Івана Луцкевіча ў Вільні.

Гісторыя а Мар'яме. „Прарок Іса“ (Хрыстос) з маткаю сваёй Марый, пашлі на Лібнан гару і там Пану Богу паклон чынілі, дзень у дзень посьнікалі, а ўвечар адносініліся траўным карэньнем. Аднаго дня Іса прарок Яго Міласць для адпосьнікаваньня па карэньне траўное пашоў. Астаўшыся адна, „Мар'яма“ „намаз (малітва) кланялася“. У гэтым часе прыйшоў душамца Азраіл і душу ў яе ўзяў. У часе сьмерці маці Хрыстовае „нябескія ангелы плакалі голасам вялікім, таго дня на зямлі ўсе рэчы рушыліся, зьвярата польныя ўсе.. плакалі, птаства на паветру ўсе, грумадамі стоячы, плакалі“. Плакалі такжа „для Іса прарока“ зямля і месяц і сонца, горы, мора.

Па Божаму загаду „райскія панны“ абмылі цела, ангелы Гаўрыіл і Міхаіл „дол выкапалі“, усе іншыя ангелы пахоўную малітву („джыназа намаз“) пелі і ськавалі. Хрыстос зьвярнуўся да Бога з гэтай просьбаю: „Маткі Я Сваёй часу яе сьмерці і па сьмерці ня відзеў... цяпер прашу Цябе, Божа Мой, кажы Мнэ матку Маю ўказаць, каб за Мной мовіла“. Бог выслухаў гэтую просьбу, і Хрыстос гаманіў із Сваёй маткаю ля яе магілы.

„Потым Іса прарок.. па сьвешэ хадзіў, а потым Пан Бог Яго на неба ўзяў і да суднага дня будзе на небе. А перад судным днём дадждаж (антыхрыст).. паўстане на мусульман, увесь сьвет ізвае, то на той час Пан Бог Яго із неба зашле мусульманам на помач праціў дадждажа. Іса прарок Яго Міласць, з неба зышоўшы, дадждажа праятога заб'е і веру мусульманскую запрэць, і расчырыцца вера мусульманская, і знову сорак год мае жыць на сьвешэ“. Потым Іса „із гэтага сьвета зыйдзе“.

Як бачым і з вышпераддзенага зьместу, месца ў гэтым апавяданьні, дзе кажацца аб зьвахах у прыродзе па сьмерці сьв. Марыі, вельмі падобнае да апавяданьня евангелістых аб зьвахах па сьмерці Хрыстовай.

Лягенда аб стварэньні розуму. У гэтай кароценькай лягендзе сказана, з чаго Бог розум стварыў („і з вялікага харастава, з дарагіх рэчэй райскіх“); зацёмлена, што „Розум ня ест у чалавека душа, ані шлунак, ані сустаў ніякі ест. Межы душы і межы суставаў у чалавека розум; у Пана Бога ест усьцівая й харашая рэч розум“. Далей шырай кажацца аб адносінах розуму і разузнага чалавека да Бога — ведама, з гледзішча мусульманскае веры.

Спрэчка Мэккі з Мэдынаю і неба і з зямлёю, хто з іх у Бога лепшая і шчаслівшая. Мэкка шчаслівшая, бо ў ёй „Мухамэд прарок радзіўся“, а Мэдына, бо тут прарок пахаваны. На небе „майстат Божы“, але на зямлі „Мухамэд прарок, мілосьнік Божы, ляжыць і судны дзень — суд Божы“ — на зямлі „і Сам Пан Бог з неба на зямлю зыйдзе і ўсіх судзіць будзе, рай і пекла на зямлі стаяць“.

¹⁾ араб. уммет — а) грамадзкаясь веруючых, царква, б) вернік.

²⁾ ангел Гаўрыіл.

³⁾ араб., з нявернікамі.

⁴⁾ пераклад: Нама Бога апрача Бога, Магамэд пасол Божы. З прычынай тэхнічных не абза-ачана ў прысьледзеньні казаньні даўжыня самагукаўды замест літ. *га ўжыта са.*

⁵⁾ араб. арш — неба, пасад Божы.

⁶⁾ Алі Ібн Абу Таліб, герам прыліпнік Магамэдаў, муж ягонае дачкі Фатымы і чацьверты каліф (35/656—40/661).

⁷⁾ пахоўную малітву.

⁸⁾ ангел Міхаіл.

Зацямленыя аб'екты друку:

На 8-й бал., 6 радок знізу замест „бал. 122“ мае быць „бал. 14“, а на 13 бал., 3 радок зьм. зам. „бал. 123“ мае быць „бал. 15“.

**БЕЛАРУСКАЕ КООПЭРАЦЫЙНА – ВЫДАВЕЦКАЕ
ТАВАРЫСТВА "АДРАДЖЭНЬНЕ" МЕНСК 1991 г**

выдавец У-с заказ 8 наклад 1000